

Gita Geremešová

HISTORICKO-POLITICKÉ CHARAKTERISTIKY SÚČASNÝCH REGIONÁLNYCH IDENTÍT SLOVENSKA A ZAKARPATSKA I



Pracovný zošit III.

HISTORICKO-POLITICKÉ CHARAKTERISTIKY SÚČASNÝCH REGIONÁLNYCH IDENTÍT SLOVENSKA A ZAKARPATSKA I.

Pracovný zošit
III.

Gita Geremešová

Pracovný zošit vydaný v rámci projektu
**„Zdieľanie know-how pre lepší manažment Schengenskej hranice medzi
Slovenskom / Ukrajinou a Nórskom / Ruskom”,**
CBC 01018

Projekt je podporený z Nórskeho finančného mechanizmu
a štátneho rozpočtu Slovenskej republiky.
Program SK08 – Cezhraničná spolupráca: „Slovensko – Ukrajina:
Spolupráca naprieč hranicou” – „Slovakia – Ukraine: Cooperation across the Border”.



Prešov 2017

HISTORICKO-POLITICKÉ CHARAKTERISTIKY SÚČASNÝCH REGIONÁLNYCH IDENTÍT SLOVENSKA A ZAKARPATSKA I. Pracovný zošit III.



SFPA
Slovak Foreign Policy Association

© Doc. PhDr. Gita Geremešová, PhD.

© RC SFPA, n.o., Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove



Vydal:

ADIN, s.r.o. pre

Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, n.o.
a Filozofickú fakultu Prešovskej univerzity

Autorka: Doc. PhDr. Gita Geremešová, PhD.

Recenzenti: Prof. RNDr. Robert Ištók, CSc.

Prešovská univerzita v Prešove (Slovenská republika)

Prof. Jurij Alexandrovič Ostapec, CSc.

Užhorodská národná univerzita (Ukrajina)

Vydanie: prvé, 2017

Tlač a grafické spracovanie: ADIN, s.r.o.

Neprešlo jazykovou korektúrou.

SPOLUFINANCOVANIE:



Vydané v rámci projektu „**Zdieľanie know-how pre lepší manažment Schengenskej hranice medzi Slovenskom / Ukrajinou a Nórskom / Ruskom**“, CBC 01018

Výška projektového grantu: 619 454,- EUR. www.norwaygrants.org

Tento projekt je spolufinancovaný z Nórskeho finančného mechanizmu
a zo štátneho rozpočtu Slovenskej republiky.

Program SK08 – Cezhraničná spolupráca: „Slovensko – Ukrajina:
Spolupráca naprieč hranicou“

ISBN 978-80-89540-83-9

4	ZOZNAM TABULIEK A GRAFOV
5	ÚVOD
11	I. Pokus(y) o definičné vymedzenie strednej Európy. Slovenský Východ a Zakarpatsko v geograficko-historickom priestore severovýchodu Uhorska ako hraničného regiónu
19	II. Idealizujúca predstava regiónu, ktorý leží „v srdci Európy”, a preto je považovaný za niečo zvlášť osobitého
27	III. Zvýšená vnímavosť pre etnickú rôznorodosť, či už v rozmeroch regiónu, či vlastnej krajiny, čo so sebou môže niesť práve tak kultúrny polycentrismus, ako i relikty xenofóbie prejavujúce sa nedôverou
42	ZÁVER
45	LITERATÚRA

Zoznam tabuliek

Tabuľka č. 1: Vzájomný pomer národností v Zalitavsku (Uhorsku) v roku 1900	28
Tabuľka č. 2: Vzájomný pomer národností v Predlitavsku (Rakúske krajiny) v roku 1900.....	29
Tabuľka č. 3: Národnostná štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1910.....	36
Tabuľka č. 4: Národnostná štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1921.....	36
Tabuľka č. 5: Náboženská štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1910.....	38
Tabuľka č. 6: Náboženská štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1921.....	39
Tabuľka č. 7: Národnosť obyvateľstva Slovenska v roku 1921 a 1930.....	39

ÚVOD

Pre Slovensko, ktorého všetky administratívno-správne regióny môžeme považovať za prihraničné, keďže každý z nich leží v určitej svojej časti na štátnej hranici, je veľmi dôležité poznať, aká je situácia v pohraničných územiach a aké sú podoby, resp. možnosti cezhraničnej regionálnej spolupráce. Výnimkou v tomto smere nie je ani Prešovský samosprávny kraj a Zakarpatská oblasť Ukrajiny, pričom spoluprácu oboch regiónov determinujú nielen aktuálne problémy a ich podoby v rovine demografickej, sociálnej, ekonomickej a infraštruktúrnej; impulzom spolupráce, a nie vždy reflektovaným determinantom, môže byť (aj) do istej miery spoločne prežitá minulosť, t. j. v historickej pamäti a v historickom podvedomí zapísané viac alebo menej identické národno-emancipačné zápasy etník oboch regiónov o politickú svojbytnosť či slobodu, jazyk, náboženstvo a v konečnom dôsledku ekonomicko-politicko-sociálno-kultúrne vyspelosť a angažovanosť v integrujúcom sa európskom priestore. Konštatujeme to aj preto, že máloktorá oblasť a jeho obyvateľstvo absolvovali toľko zmien, ba až „dobrodružstva“, ako Zakarpatská oblasť Ukrajiny. Politológ A. Duleba historickú „mnohorakosť“ Zakarpattia vystihol týmito slovami: „Posledná zmena štátneho začlenenia Zakarpatska v 20. storočí sa bezprostredne vzťahuje k roku 1991, keď došlo k rozpadu Sovietskeho zväzu v dôsledku neúspešného pokusu o augustový prevrat. Zakarpatská oblasť sa stala súčasťou samostatného ukrajinského štátu, deklarujúceho svoju suverenitu v hraniciach bývalej Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky. V 20. storočí sa tak stalo už po šiestykrát, čo došlo k zmene štátneho začlenenia Zakarpatska“ (podč. A. D.) (2000, s. 75 –76).¹

„Slovenská spoločnosť“ (podč. G. G.) – pokiaľ ide o formu jej politickej organizácie – prešla v priebehu posledných sto rokov sériou zásadných zlomov. Menili sa medzinárodné a štátoprávne rámce jej existencie, menili sa ekonomické a politické systémy, striedali sa režimy (...), od rozchodu s Uhorskom na jeseň 1918 až po začlenenie sa Slovenskej republiky do NATO a EU v roku 2004“, mieni F. Novosád (2010, s. 45). Vystahovalectvo, emigrácia, posuny hraníc, zmena štátneho začlenenia, politického režimu i spoločenského systému, transporty židovského obyvateľstva, odsuny Nemcov a časti Maďarov, výmeny obyvateľstva a nakoniec prudká urbanizácia a industrializácie zmenili obyvateľov Slovenska a koniec-koncov aj Zakarpatska.

¹ Na demonštráciu tohto stavu, teda prítomnej zmeny hraníc, režimov, vodcov, moderne povedané vládnuceho „establishmentu“, sa často používa „vtip“, ktorý však vážne vzato vtípom vonkoncom nie je. Tu ho prezentuje súčasný predseda Užhorodského spolku Slovákov pán Ivan Latko: „Turista sa rozpráva v malej zakarpatskej dedinke na námestíčku s miestnou starenkou o jej živote. Babička mu hovorí: „Narodila som sa v Rakúsku, potom som žila v Československu, v Maďarsku, v Sovietskom zväze a teraz žijem na Ukrajine.“ Muž na to: „To ste sa museli veľa nacesťovať, však?“ „Nie, nie, mladý muž, za celý život som nevytiahla päty z dediny.“

Na úvod sa žiada aj zdôrazniť, že región slovenského Východu i ukrajinského Zakarpattia – súčasť historického makroregiónu strednej Európy – žili v konfliktnom spoločenstve s národmi historickými; tie mali svoj štát, a teda svoju pýchu, šľachtu, vzdelanú inteligenciu, vysokopostavený klérus atď. Nimi boli Maďari, Česi, Nemci Poliaci, Rusi... (Východo)Slováci i Zakarpatčania boli v postavení regionálnych „hráčov“, obeťou, nástrojom veľkých politik = mocností v malom priestore, čo sa nepochybne podpísalo na ich dôvere či skôr nedôvere voči štátu, jeho režimu, politickým elitám. Nahlodalo to aj schopnosť (sebavedomie) málopočetnej inteligencie, buržoázie i širšieho spektra society uvedených regiónov byť subjektmi politických, ekonomických i kultúrnych pohybov a procesov.

Minulosť – vždy sa k nej nejakým spôsobom správame, je bremenom, možno oporou, nikdy nie samostatne pôsobiace silou. Historický prístup však umožňuje posudzovať súčasné dianie v určitej perspektíve. Presne v týchto reláciách možno vidieť a posudzovať slová A. Dulebu, keď tvrdí: „ (...) častá zmena štátnych hraníc v oblasti strednej a východnej Európy, ktoré sa stretávajú v Karpatoch (v súčasnosti tu susedí päť postkomunistických štátov – Ukrajina, Rumunsko, Maďarsko, Slovensko, Poľsko) je dôkazom, že tento priestor nemá dostatok vlastných zdrojov na dlhodobú stabilizáciu pomerov, ako i to, že je maximálne závislý od vývinu celoeurópskych procesov“ (2010, s. 76).

Pri analýze súčasného stavu (východo)slovenskej i zakarpatskej spoločnosti, popise ich ambícií, mentalít, obáv i nádejí, s perspektívou existencie i tej druhej menovanej v integrujúcom sa európskom priestore, môžeme do určitej miery použiť aj vyššie uvedené historické pohyby oboch etník v stredoeurópskom, niekdajšom priestore rakúsko-uhorskej monarchie. Minulosť – z morálneho hľadiska – nás pravdepodobne vyzbrojila istou mierou ľudskosti (humanity), empatie („schopnosti“ spolucítiť), húževnatosti, nepoddajnosti, pracovitosti (remeselnej zručnosti). Nedostupnosť vzdelania, život v okrajovom (periférnom) regióne, „režime“ dobiehania Západu, nás pripravili o schopnosť(i) kultivovane, so znalosťou vecí, občiansko-demokraticky sa správať a konať, byť mobilizovateľným politickým národom (národ občanov!) v pozitívnom zmysle slova. Minulosť v nás do istej miery (nakolko?) vypestovala intolieranciu, resp. toleranciu v jej „lacnej“ podobe,² neznášanlivosť, ba až odpor v podobe rasizmu, egoizmu, fanatizmu, pokrytectva k iným národom / etnikám, odpor k vzdelaným elitám, neúctu ku vzdelaniu vôbec, opovrhovanie nekresťanskými reľigiami (židovským zvlášť) či pohanmi („ateistami“), ale i vierolomnosťou; minulosť

² Lacná tolerancia je ľahostajnosť k druhému – každý má svoju pravdu, nech si hovorí, čo chce, mňa sa to aj tak netýka, nech ma nechá žiť. Tolerovať znamená v podtexte znášať niečo pre nás ťaživé. Dnes už musíme ísť ďalej a usilovať sa o dialóg. Len v ňom je obsiahnutá snaha zhovárať sa s vedomím, že ma ten druhý môže obohatiť, doplniť, keď ho beriem vážne a nemyslím si vopred, že jeho názory sú súborom omylov a lží. A patrí medzi to aj vlastná schopnosť zrozumiteľne obhájiť svoje stanovisko.

nás poznačila neúctou, nedôverou ku štátu, jeho zastupiteľským orgánom, politickou pasivitou, ľahostajnosťou, inokedy „akčnosťou“ v podobe sympatií ku autoritárskym režimom, t.j. fašizmu, komunizmu, extrémom či extrémizmu v jeho obidvoch podobách... Vedecky zaujímavú, súčasne vtipnú, „neošúchanú“ charakteristiku Slovákov, ktorá je aj historicky podmienená, podáva Ľ. Lipták v eseji „Oportunisti, či jánošíci“? Hovorí totiž o dvoch neduhoch našich dejín. „Je to na jednej strane veľká sila prispôsobivosti, politického oportunizmu, na druhej strane ako protipól, ale súčasne plod tých istých príčin, rebelantské opozičnictvo, radikálna negácia“ (1997, s. 428). Zrejme niečím podobným, teda rebelantstvom či rebelmi (Oleksa Dovbuš, Nikola Šuhaj) na jednej strane a pasívnym odovzdaním sa osudu, oportunizmom – „ved' dajako bude“ –, oplýva aj duch Zakarpatana či Zakarpatia.

Ak by sme to mali zhrnúť –, a to hovoríme aj o súčasných problémoch spojených s európskym integračným procesom –, musíme konštatovať, že pojmy (výrazy) ako poriadok, rozum, demokracia, humanizmus, porozumenie, tolerancia nemôžu devalvovať (= „upadať na cene“), nemôžu byť len bezobsažnými slovnými ozdobami politických prejavov. Demokracia predsa nie je iba forma vlády, nespočíva len v zavedení určitých spoločenských mechanizmov a štruktúr, v existencii parlamentu s politickými stranami, hospodárskou súťažou, slobodnými médiami. Demokracia je určitá kultúra ľudských vzťahov, prežitie a udržanie politickej i hospodárskej demokracie je možné len za predpokladu rozvíjania tejto kultúry, kultúry založenej na hodnotách. Je to realita viazaná na porozumenie, toleranciu a rešpektovanie človeka ako *humanitas* (ľudskosť, ušľachtilosť, vzdelanosť). Demokracia je prijatím zodpovednosti za „veci obecné“, verejné, človek sa stáva sám sebe pánom, v demokracii ide (aj) o odpoveď na otázku „kto je človek“.

Pracovný zošit *Historicko-politické charakteristiky súčasných regionálnych identít východného Slovenska a Zakarpatska* predostrie nasledovnú problematiku:

1. *Pozornosť upriamime, ak použijeme historické názvoslovie pre oba regióny, do uhorskej minulosti Podkarpatskej Rusi,³ teritória s pohnutými dejinami a nevšedne zložitým osudom, a regiónu Východ(u), pričom východiskovou premisou nášho príspevku je konštatovanie, že patrili do geopolitického, historického, ekonomického, politického i inštitucionálneho makroregiónu strednej, „uhorskej“ Európy s analogickými zápasmi, problémami, úspechmi i neúspechmi; bola nám (im) vlastná alebo skôr „súdebná“ geopolitická príslušnosť k širšiemu a historicky zmysluplnému regiónu strednej, resp. stredovýchodnej Európy. Pri adresnejšom geograficko-historickom vymedzení išlo o severovýchod Uhorska s atribútom hraničného regiónu.*
2. *Nehodláme pritom zostať iba pri samoúčelnej reminiscencii, akosi „oprašovaní“ dnes už takmer historických antikvarií. K tomu nás pobáda predovšetkým fakt existencie európskeho integračného procesu, pričom vízia Európskej únie – Stratégia 2020 – vytyčila si 5 kľúčových cieľov, ktorá chce Európa v tomto časovom horizonte dosiahnuť. Týkajú sa miery zamestnanosti, vzdelanostnej politiky, zvládania klimatických zmien, podpory výskumu a vývoja, boja proti chudobe. Od nej sa odvíjajúca „Stratégia rozvoja slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce do roku 2020“ je výstupom projektu „Slovensko-ukrajinské kultúrne centrum – vytvorenie a posilnenie spolupráce medzi Prešovským samosprávnym krajom a Zakarpatskou oblasťou Ukrajiny“. „Cieľom návrhu stratégie“ – ako podotýkajú jej autori⁴ – „je poslúžiť ako podklad pre ďalšie programovanie rozvoja cezhraničnej spolupráce medzi Zakarpatskou oblasťou*

³ Ako sme vyššie uviedli, dnešný oficiálny názov historickej – uhorskej – Podkarpatskej Rusi znie: Zakarpatská oblasť Ukrajiny; Štátne zriadenie: administratívna jednotka (oblasť) Ukrajiny. Poloha: Zakarpatská oblasť (podkarpatská Rus) tvorí najzápadnejšiu časť Ukrajiny; Úradný jazyk: ukrajinčina, používa sa na úradoch a v školách. Prakticky používanými jazykmi sú v mestách ruština alebo skomolená ukrajinčina – tzv. surik. Na rusínskej dedine sa dosiaľ používa rusínčina, v Berehove maďarčina, na juhovýchode krajiny i rumunčina; Počet obyvateľov: 1 287 000; Národnostné zloženie: Autochtónne slovenské obyvateľstvo Rusínov (80%) ukrajinské úrady neuznávajú ako národnosť, t. j. sú registrovaní ako Ukrajinci. Ďalšie národnostné skupiny – Maďari, Rusi, Rómovia, Rumuni, Nemci; Náboženstvo: 38 % pravoslávni, 17% katolíci (uniat), 9% katolíci, 4% evanjelici, 27 % obyvateľstva sa hlási k rôznym sektám (Pop, 2005, s. 177 – 180). K tomu možno doložiť konštatovanie bádateľa, rusinológa S. Konečného, že štátne orgány Ukrajiny ideu rusínskej národnosti, ako aj určité autonómne postavenie Zakarpatskej oblasti principiálne zavrhli, a tak odmietli slobodný národný, ekonomický, kultúrny, sociálny a náboženský rozvoj tohto regiónu. Na požiadavky Rusínov Štátny výbor Ukrajiny pre národnosti a migráciu listom z 12. marca 1999 odpovedal v tom zmysle, že uznanie rusínskej národnosti a autonómneho postavenia Zakarpatskej oblasti Ukrajiny je v rozpore s vedeckými faktami, nezodpovedá potrebám konsolidácie ukrajinského etnika, odporuje medzinárodnoprávnym dokumentom, smeruje k destabilizácii v regióne, ba naruša jednotu ukrajinského národa a ohrozuje územnú integritu štátu, t. j. podľa vedeckých faktov a platnej legislatívy Ukrajiny zakarpatskí Ukrajinci – Rusini sú teritoriálnou skupinou ukrajinského etnika a nemôžu byť považovaní za národnostnú menšinu Ukrajiny (Konečný, 2014).

⁴ BENČ, V., DULEBA, A., ANGELOVIČ, M., SIRÁ, K., ČAVARGA, O. L., STANKEVIČ, O., HEVCI, I., NOSA-PILIPENKO, N., 2014. *Stratégia rozvoja slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce do roku 2020*. Košice – Prešov – Užhorod.

Ukrajiny (ZOU) a vyššími územnými celkami Slovenskej republiky – Prešovským a Košickým samosprávnym krajom (PSK a KSK)" (2014, s. 5). Uvedený dokument následne konštatuje, že pre potreby vypracovania návrhu stratégie bol v rokoch 2012 – 2013 uskutočnený sociologický prieskum na oboch stranách hranice. Pracovná skupina na základe výsledkov určenia súčasného stavu slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce v makroregióne pohraničia spracovala SWOT analýzu, kde medzi silné stránky – okrem iných – zaradila: „Spoločné historické dedičstvo a kultúra, multietnické zloženie obyvateľstva na obidvoch stranách hranice; Atraktívne prírodné a kultúrno-historické bohatstvo regiónu (možnosti jeho využitia pre rozvoj turizmu a cezhraničnej spolupráce)" (2014, s. 25, s. 26). Medzi slabé stránky – popri inom – radí „nedostatoč sociálnej angažovanosti vo veciach občianskeho rozvoja spoločnosti; nedostatočné využitie existujúcich historických, kultúrnych a prírodných výhod regiónu vzhľadom na turizmus" (2014, s. 25, s. 26). Ku príležitostiam vo SWOT analýze patrí aj: „Posilnenie spolupráce v budovaní občianskej spoločnosti"; Prírodná a kultúrno-historická atraktivita regiónu, vytvorenie ďalších pólov hospodárskeho rastu prostredníctvom koncentrácie pomoci a investičnými stimulmi (...); Posilňovanie a využívanie regionálnej identity, tradícií a histórie na propagáciu regiónu (...); Podobnosť štruktúry a problémov zabezpečenia kultúrneho rozvoja národnostných menšín" (2014, s. 27, s. 28); Ohrozenie predstavuje aj „prehlbujúca sa marginalizácia niektorých častí územia prihraničných regiónov na obidvoch stranách hranice (2014, s. 27).

3. V nadväznosti na vyššie uvedené východiskovou hypotézou nášho príspevku sa stáva konštatovanie, že minulosť oboch regiónov v stredoeurópskom (habsburskom) priestore na úrovni etnickej, náboženskej, štátnej „mnohosti", polyvariantnosti, hospodárskej zaostalosti, všetko to absenciou predpokladov budovania občianskej spoločnosti, civilizačnou „zakríknutosťou" nás (ich) identifikuje s podobnými problémami, tie za istých okolností vytvárajú pozitívny stimul i potenciál spolupráce. V súčasnosti národný štát už viac-menej nemá silu riešiť závažné problémy života ľudí; sociálno-ekonomické otázky sa skôr nastoľujú na úrovni regiónov, ktorých dôležitosť v štátoch Európskej únie rýchle rastie, tu sa hľadajú východiská, tu sa hovorí o trvalo udržateľnom ekonomickom raste a rozvoji spoločnosti. Potreba kooperácie a cielenej koordinácie aktivít je o to naliehavejšia, že napriek všetkým humanistickým apelom a výzvam zo strany svetských i náboženských autorít v globálnom priestore rastie miera sociálnej nerovnosti a vykorisťovania, prehľbuje sa rozpor medzi verejným a súkromným záujmom, sociálne a ekonomické problémy prekročili hranice národných štátov, v mene ochrany životného prostredia upiera sa nepriviligovaným vrstvám prístup ku zdrojom nevyhnutným pre život (...). V „biblii" modernej Európy, v proklamácii ľudských práv dochádza k ich deformácii v podobe rozdelenie ľudských práv na politické a sociálne. „(...) modernita má obrovskú tendenciu využívať pre potreby svojej reprodukcie i také prvky, ktoré mali pôvodne slúžiť na ochranu proti jej negatívnym dopadom. A je tomu tak i v prípade ľudských práv (...). Ľudské práva, ktoré boli mienené ako nástroj obrany

voči tlakom existujúcej moci, prechádzajú potom procesom odcudzenia od svojho pôvodného určenia a menia sa vo zvlášť účinný nástroj expanzie moci za akúkoľvek cenu", tvrdí J. Keller (2015, s. 5). Aj preto Európu obchádza „strašidlo" v podobe pozvoľnej likvidácie sociálneho štátu, pričom jeho odvrátenou stranou je i nárast extrémizmu, xenofóbie a rasizmu.

4. Pri pátraní po historicko-kultúrnych, ekonomických a politických paralelách Podkarpatskej Rusi a Slovenska (regiónu Východ) na pôde stredoeurópskeho makroregiónu ako miesta pamäte, žitej i prežitej histórie, odvolávame sa na českého historika Miroslava Hrocha, ktorý historický text a kontext sumy stredoeurópskych jednotlivostí zovšeobecnil do nasledovnej charakteristiky:
- idealizujúca predstava regiónu, ktorý leží „v srdci Európy", a preto je považovaný za niečo zvlášť osobitého;
 - sťažený kontakt s otvoreným morom a v dôsledku toho slabý mimoeurópsky, „globálny" obzor väčšiny obyvateľov strednej Európy v porovnaní s ostatnými oblasťami Európy;
 - konfesionálna pluralita, ktorá ale mohla ovplyvňovať práve tak náboženskú toleranciu ako ľahostajnosť k záležitostiam náboženským;
 - rozkolísané koordináty štátnosti zvlášť v historickom vedomí, ale tiež s týmto rysom spojená nedôvera ku štátu a jeho inštitúciám;
 - stereotypný obraz východného nepriateľa, v ktorom prežíva strach z „Turka", obvykle transformovaný v nechť voči „východu" vôbec a Rusku zvlášť;
 - zvýšená vnímavosť pre etnickú rôznorodosť, či už v rozmeroch regiónu, či vlastnej krajiny, čo so sebou môže niesť práve tak kultúrny polycentrizmus, ako i relikty xenofóbie prejavujúce sa nedôverou k cudzincom (Hroch, 2014, s. 160).

I. POKUS(Y) O DEFINIČNÉ VYMEDZENIE STREDNEJ EURÓPY. SLOVENSKÝ VÝCHOD A ZAKARPATSKO V GEOGRAFICKO- HISTORICKOM PRIESTORE SEVEROVÝCHODU UHORSKA AKO HRANIČNÉHO REGIÓNU

Ciele:

Kapitola sa koncentruje na výklad týchto problémov:

- definovať makroregión strednej Európy ako historickú a geopolitickú entitu,
- akceptovať stredoeurópsku situovanosť Zakarpatska a (východu)Slovenska,
- načrtnúť historické, ekonomické a religiózno-kultúrne súvislosti formovania strednej Európy ako osobitého regiónu,
- poukázať na postavenie Slovenska a Zakarpatska v pozícii hraničného regiónu,
- hraničný región ako miesto stretu dvoch cirkevných tradícií, miesto akulturácie a
- časovo ohraničeného kontaktu s inými ríšami a spoločenskými systémami.



Pojmy na zapamätanie:

- stredná Európa,
- stredná Európa ako historicko-geopolitická entita
- makroregión,
- subregión,
- hraničný región,
- civilizácia,

- civilizačná hranica,
- terra nullius,
- kultúra latinská (západná),
- kultúra byzantská (východná),
- koncil,
- paradigma,
- pluralita,
- akulturácia,
- multicita etnická,
- multicita konfesiónálna,
- apologéta,
- okcident,
- reformácia,
- osvietenstvo,
- neoliberalizmus,
- stavovský národ,
- moderný národ.

*Stredoeu-
rópsko a
situovanosť
Zakarpatska*

Zatiaľ čo o Slovensku, vrátane jeho regiónu Východ(u), málokto rý bádateľ spochybňuje jeho historickú (geopolitickú) stredoeurópsku situovanosť, v prípade Zakarpatska nemožno hovoriť o jednoznačnom stanovisku, resp. stanoviskách. Renomovaný historik, bohemista, rusista, kulturológ a politológ, apologéta rusínskeho etnika Ivan Pop tvrdí, že Podkarpatská Rus patrí geopoliticky a zemepisne do strednej Európy, je jej východným regiónom a dotýka sa pomyselnej historickej civilizačnej hranice, rozdeľujúcej svet západnej, latinskej kultúry a svet východnej, ortodoxnej (byzantskej) kultúry; samotná Podkarpatská Rus však v 9. – 12. storočí súčasťou štátov východných Slovanov, vrátane Kyjevskej Rusi, nebola, a to prinajmenšom z dôvodov geografických. Prekážali tomu karpatské hrebene pokryté nepriechodnými pralesmi. Vo vtedajších dokumentoch sa horská časť Podkarpatskej Rusi (predstavuje 4/5 územia regiónu) až do 13. storočia nazýva *terra indagines* alebo ešte výstižnejšie *terra nullius*, teda územie nikoho alebo územie medzi hranicami Kyjevskej Rusi, Poľského a Uhorského kráľovstva. Postupne je však územie Podkarpatskej Rusi začleňované do Uhorského kráľovstva. Politicky a administratívne sa Podkarpatská Rus ako celok (vrátane horských oblastí) stala integrálnou súčasťou uhorského štátu – krajín svätoštefanskej koruny – do prelomu 13. a 14. storočia (Pop, 2005).

Politologická i historická veda(y) do dnešných dní sú miestom sporov, ktoré sa dotýkajú „definície(i)“ strednej Európy. Maďarský historik Jenő Szűcs (1928 – 1988) nazýva strednú Európu – popri európskom Západe i Východe – „defenzívnym regiónom“ (2001). Taliansky spisovateľ, prekladateľ, germanista a esejista Claudio Magris na ironické sebaodmietnutie strednej Európy využije repliku z básnickej skladby „Kniha pískania“, kde „stojí“: „Keď rozprávača pozvú, aby nastúpil do električky dejín, odpovedá: „Chodťe. Ja prídem o trochu neskôr, alebo neprídem vôbec“ (2009, s. 86). Pre amerického historika poľského pôvodu Piotra S. Wandycza úvahy o nej vychádzajú z „paradigmy“ historického a kultúrneho pojmu stredovýchodnej Európy, spojené s modelom centra a periférie a konštatovaním, že „oneskorený štart a kultúrne oneskorenie („civilizačná mladosť“) stredovýchodoeurópskeho vývoja sú zrejmé. Tento región stal sa súčasťou európskej stredovekej pospolitosti a civilizácie až v 10. storočí v dôsledku prvej veľkej výzvy prichádzajúcej zo západu, ktorou bolo kresťanstvo“ (Wandycz, 1998, s. 15).

*Definícia(e)
strednej
Európy*

Kde teda hľadať počiatok istej bizarnosti, nevšednosti, „originality“ starého kontinentu, ktorý spočíval v „dejinnosti Západu, v absurdných dejinách Strednej Európy a bezdejinnosti Východu?“ (Kroutvor, 1990, s. 73). Z hľadiska vzniku moderných európskych národov, resp. modernej doby ako takej – ak obídeme fakt, že termín stredoveký národ sa identifikoval so šľachticko-stavovským hierarchizovaním society –, sa teda kontinent rozpadal do troch oblastí, ktoré sa v minulosti vyvíjali veľmi rozdielne a ktoré aj s rozdielnymi predpokladmi vstupovali do obdobia „rozbehu“ medzi starou, agrárnou a stavovsky rozdelenou Európou a Európou aktuálnou, charakterizovanou treťou, resp. štvrtou industriálnou modernosťou. Maďarský historik Péter Hanák dôvodí, že „stredná Európa, ktorá bola až do 16. storočia organickou súčasťou Occidentu, zaostala oproti západnému ranému kapitalizmu; jej územia obsadené Turkami začali v absolútnom zmysle upadať“ (2001, s. 110). V podunajskom mocnárstve, v „Uhrách“ (Zalitavsku) zvlášť, moháčska katastrofa (1526) navodila namiesto postupného uvoľňovania feudálnych pomerov upevnenie hospodárstva založeného na poddanskej robote, t. j. etapu tzv. 2. nevoľníctva, v mestách sa zastavila akumulácia kapitálu, pozvoľné zavedenie trhového spôsobu života a modernizácie vôbec. Postfeudálna centralizácia štátu v ďalších dvoch storočiach bola vystužená spiatočníckym potridenským katolicizmom, „reformných“ opatrení koncilu v Tridente

*Počiatky
regiónu
(1526)*

40. – 60. rokov 16. storočia, pre ktorý, t. j. katolicizmus, bola luterská a kalvínska podoba reformácie bojovou výzvou i kritickým zrkadlom. Fundamentalisticky interpretované Písmo, viera, spiatočnícka cirkev, prítomnosť i budúcnosť boli ideovo-inštitucionálnym prostriedkom obrany katolíckeho kresťanstva pred mohamedánskymi „nevercami“ a súčasne ideologicko-politickým nástrojom utužovania feudality i v jej najbizarnejšej podobe, v „šate“ jozefínskeho osvietenského absolutizmu, a to – zopakujme – v samom „srdci“ strednej Európy – na pôde Habsburskej monarchie. K dôraznejšiemu vymedzeniu makroregiónu strednej Európy voči Západu – z ekonomického aspektu – prispela expanzia do zámoria, kde západoeurópske krajiny od Portugalska po Holandsko majú priamy podiel na tejto expanzii.

*Stredná
Európa ako
pamäť
(M. Hroch)*

Skúmajúc historicko-kultúrne, ekonomické a politické paralely Podkarpatskej Rusi a Slovenska (regiónu Východ) na pôde stredoeurópskeho makroregiónu, môžeme bezozvyšku akceptovať výpočet stereotypov, podnetov, povier, postojov aj mýtus zvaný stredná Európa, s ktorým „prišiel“ významný český historik Miroslav Hroch. Hovorí: „(...) je celkom opodstatnené používať termín stredná Európa pre *historickú analýzu* (podč. G. G.) (...) európskeho priestoru, ktorý je vymedzený Rýnom, Baltom, Alpami a konfesnou hranicou západného kresťanstva s ortodoxným a s oblasťou islamu, a to od 15. až do 2. polovice 19. storočia. V priebehu poslednej tretiny 19. a prvej tretiny 20. storočia prebiehala dezintegrácia tohto makroregiónu, ktorá vyústila do jeho rozpadu po 2. svetovej vojne. *Zachovala sa však stredná Európa ako geografické vymedzenie a predovšetkým ako miesto pamäti* (podč. G. G.) a vďaka tomu sa mohol tiež za špecifických politických pomerov záverečnej fázy sovietskeho obdobia zrodiť mýtus strednej Európy. Po zrútení sovietskeho bloku sa potom ako nový geopolitický celok formuje *nový makroregión, pre ktorý sa ustáľuje označenie východná stredná Európa*. (...) Prežíva však nielen stredoeurópsky mýtus, ale tiež rad stereotypov, postojov, povier i podnetov, ktoré s ním boli spojené“ (Hroch, 2014, s. 160).

Euroregión

Ako sme už uviedli na inom mieste (viď úvod), „hrochovská“ definícia historickej strednej Európy počíta s jej etnickou rôznorodosťou a konfesnou pluralitou, rozkolísanými koordinátami štátnosti, ekonomickou-hospodárskou zaostalosťou, permanentným obrazom nepriateľa z Východu (mohamedán, ortodoxný kresťan

či boľševik) i idealizujúcou predstavou regiónu, ktorý leží „v srdci Európy“, a preto je považovaný za niečo zvlášť osobitého.

Východ Slovenska, podobne i Zakarpacie, sú súčasťou stredo-európskeho makroregiónu, geograficko-historicky prináležia severovýchodu Uhorska, bol od stredoveku *hraničným regiónom*, kde sa stretávali dve odlišné cirkevné tradície a na ne naviazané kultúrne okruhy. Išlo o západné kresťanstvo, ktorého náboženský a duchovný vývoj prebiehal v podmienkach konfrontácie katolíckej cirkvi a dvoch dominantných protestantských konfesíí a východného kresťanstva, ktorého nositeľmi boli miestne cirkvi byzantsko-slovanského obradu. Na tému hraničnej polohy Slovenska, čo nepochybne bude platiť aj o Zakarpatsku – nielen vo vzťahu ku kresťansko-cirkevným tradíciám, ale i širším civilizačným podnetom (impulzom) – vyslovil pozoruhodné súdy historik Ľ. Lipták. Nazval ju, teda hraničnú polohu, problémom politickej geografie a o našich slovanských či slovenských, resp. rusínskych predkoch povedal, že sa zastavili „na hranici, ale nie na križovatke“ (1997, s. 448). A pokračuje: „Osobitnú pozornosť si zasluhuje *hraničná* poloha Slovenska. Náčrt slovenských dejín demonštruje, že sa naše teritórium skoro pravidelne nachádzalo na hranici dosahu a vplyvu veľkých civilizácií, ‘svetov’ (rímska ríša, Avari, Veľká Morava, vpád Mongolov, Osmanská ríša, priemyselná revolúcia s jadrom v západnej Európe, socialistický tábor). Územie Slovenska však nebývalo smerom hlavného náporu, najdôležitejších zrážok, vln udalostí idú prevažne rovinami na severe a na juh od nás. Sme na hranici, ale nie na križovatke. Všestranné skúmanie tejto stránky slovenských dejín ukazuje nielen nespočetné príklady násilného neorganického lámania domácich vývojových línií, ale aj mnoho prípadov akulturácie... (Lipták, 1997, s. 448). „Hraničná ‘styková’ poloha Slovenska spolupôsobí, že hoci Slovensko nebolo *nikdy* v centre tvorby nejakého nového spoločenského systému, nebolo iniciátorom nejakých závažnejších dejinotvorných pohybov, bolo do nich spravidla *veľmi skoro* ‘vťahované’ – avšak asi bez toho, aby niečo u nás vyzrelo do svojej plnokrvnosti, klasickej podoby (feudalizmus, reformácia, kapitalizmus voľnej súťaže, diktatúra proletariátu)“ (Lipták, 1997, s. 448-449).

*Slovensko
a Zakarpacie
– hraničný
región*

Byť za hranicou, v západovýchodnom prievane, ako to glosoval V. Mináč, je teda údelom slovenského i rusínskeho etnika, jeho kultúrnej nedospelosti, oportunizmu v morálnom, nábožen-

*Historický
údel
hraničného
regiónu*

skom a politickom aspekte. Príkladov je dosť a dosť. Na jednej strane – súc za hranicou – spája v onej dobe svoj osud s gréckym, byzantským kresťanstvom (na čo dodnes poukazuje v základom právnom dokumente štátu), aby pri prvej príležitosti podľahlo „zvodom“ kresťanského latinského Západu. Písmo, jazyk a s ním spätá kultúrna bola importom, dovozovým „artiklom“, čo sa zapíše do historickej pamäti národa ako ľahostajnosť, ba až neúcta ku gramote ako takej. Podobnú spoveď by mohli poskytnúť evanjelickí kresťania. Vďaka „importu“ Lutherových kazateľov do našich končín dorazili impulzy pre revitalizáciu, obrodu kresťanstva i impulzy pre rozvoj budúceho národa a národného jazyka; v neposlednom rade i širšie, svetské impulzy liberality, budúceho individualizmu v podobe zásady slobodného výkladu písma (zásada „sola scriptura“), ktoré sú tak prepotrebne v protokapitalistickom štádiu vývoja spoločnosti. Ibaže, opäť dovezené, teda neprežité, nepretrpené, „nevyležané“, tak ako krízam a chorobám prináleží. Akt rekatolizácie umožnil získať svetských i cirkevným feudálom bývalé majetky, vplyv a mimochodom i staré, dobré, „oportúnne“ katolícke kresťanstvo. Ešte horšie dopadlo osvietenstvo a následne priemyselná revolúcia. Osvietení panovníci pod vplyvom ideí osvietenstva i jakobínmi motivovaného strachu uvádzali do života základnú gramotu a vzdelanosť, následne revolúcie roku meruôsmeho prinášali, resp. opäť priviezli z Francúzska likvidáciu poddanských povinností i ideu „občana“, ale v situácii, kde slobodu takmer nikto nepotreboval, resp. nevedel jej výdobytky oceniť a zužitkovať. Čo počať s nanútenou, nevyžiadanou slobodou, s kým alebo čím sa mala konfrontovať? Tak trochu to evokuje dnešnú situáciu, keď neoliberálna propaganda velebí súkromné vlastníctvo, slobodu podnikania, ibaže na pozadí absencie akékoľvek mravného éto-su či elementárnej slušnosti; volá sa to aj etikou podnikania.

Výdobytky v poradí 2. priemyselnej revolúcie, éry elektriny, tu opäť iba dorazili, nestačili sa udomáčniť do podoby rozvinutého kapitalizmu, do podoby vyhranej a vyhrotenej triednej polarity, vrátane sformovania kultivovanej robotníckej triedy a ňou vybojovaných sociálnych výdobytkov a už tu bol socializmus. Nie div, že bol iba formálne akceptovaný a „relikviou“ sa stal v neskoro ponovembrovej dobe, keď Slováci „konzumujú“ kapitalizmus, ktorý v mnohom pripomína maniere takmer fordovského kapitalizmu.

Podobne Zakarpatsko bolo dotknuté vyššie uvedenými civilizačnými pohybmi – príchodmi i odchodmi Rimanov, Avarov, Mongolov i Osmanov, byzantského kresťanstva, príchodmi i odchodmi reformácie, atakmi kapitalizmu voľnej súťaže i diktatúry proletariátu (...). Len nedávno vydaná reprezentatívna publikácia P. R. Magocsiho „*Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*“ na úctyhodnom priestore venuje pozornosť faktu, že i keď Zakarpatsko, resp. karpatskí Rusíni neboli iniciátormi veľkých civilizačných zlomov, vždy boli – aspoň na krátky čas – zainteresovaní nejakým to podielom na tvorbe príbehu niečoho nového (2016, s. 47 – 164).

Záver: Hraničná poloha slovenského východu, resp. Slovenska i Zakarpatska nie raz dohnala oboch do situácie akulturácie, procesu, pri ktorom dochádza k stretávaniu sa jedincov a skupín s rôznym kultúrnym zázemím. Kultúrna antropológia málokedy si je istá výsledkom tohto procesu. V našom „prípade“ si dovoľíme tvrdiť, že nie raz išlo aj o akty násilia, kultúrnej a politickej „poroby“, asimilácie, nepochybne sprevádzanej aj istým civilizačným pokrokom. Je nepochybne, že európsky integračný proces má inú trajektóriu, t. j. na pozadí výdobytku liberálnych slobôd humanizovať priestor kultúry Západu a umožniť aj iným kultúram/náboženstvám zdieľať jeho hodnoty.

Úlohy k textu:

1. Umelecký historik J. Kroutvor v eseji „*Potíže střední Evropy: anekdota a dějiny*“ (1990, s. 49) s istou dávkou irónie i humornej nadsázky hovorí: „V střednej Európe je všechno ploché, pekne zrovnané do roviny, podriadené všeobecnému priemeru. Lidia sa vyhýbajú extrémom a nemajú o ne záujem. Tradícia biedermeieru úspešne prežíva všetky režimy, módy a štýly. Zlatá stredná cesta je cestou střednej Európy. Nie je tu zúfalá bieda ani veľké bohatstvo, nie sú tu extrémni pravičiarci ani radikálni ľavičiarci, nie sú tu prudké vášne ani triezvy rozum, všetko sa rieši citom, opatrnosťou a vtipom (...). Středná Európa je okres malých pomerov, domov plochých nôh (...)“ (Kroutvor, 1990, s. 49). Dokážete rozlúštiť takúto „metaforu“ střednej Európy?
2. Ku střednej Európe nezmazateľne patrí tradícia biedermeieru? O aký životný štýl išlo?

Kontrolné úlohy:

1. *Ktoré ekonomické, kultúrne a politické procesy počnúc 16. storočím navodili vznik strednej Európy ako osobitého regiónu, resp. jej (jeho) vymedzeniu sa voči Západu a následnému civilizačnému zaostávaniu?*
2. *Slovensko i Zakarpacie, súčasť stredoeurópskeho makroregiónu, koexistovali v severovýchodnom geografickom priestore Uhorska súc hraničnými regiónmi. Vo vzťahu ku hraničnej polohe aký bol ich údel podľa historika Ľ. Liptáka?*
3. *Z akých príčin Zakarpatsko nebolo súčasťou Kyjevskej Rusi?*

II. IDEALIZUJÚCA PREDSTAVA REGIÓNU, KTORÝ LEŽÍ „V SRDCI EURÓPY“, A PRETO JE POVAŽOVANÝ ZA NIEČO ZVLÁŠŤ OSOBITÉHO

Ciele:

Kapitola sa koncentruje na výklad týchto problémov:

- pojem stredná Európa zostal, ale jeho obsah sa vyprázdnil, „sprofanoval“,
- idealizácia strednej Európy v podobe mýtu(ov),
- definícia mýtu ako odrazu a deformovaného spracovania udalostí (C. Magris),
- mýtus strednej Európy – habsburskej Európy filozofujúcimi literátmi: R. Musil, J. Roth, S. Zweig, H. Broch, H. von Doderer,
- mýtus večnej, nadnárodnej univerzálnej monarchie a mýtus ľudového cisára,
- funkcia stredoeurópskeho mýtu v ére studenej vojny.



Pojmy na zapamätanie:

- mýtus,
- pojem,
- vyprázdnenosť pojmu(ov),
- metahistória,
- abstrakcia,
- liberalizmus,
- antisemitizmus,
- pre(d)nacionalizmus,
- konštitučná vláda,
- dezintegrácia,
- univerzalizmus,
- klerikalizmus,
- Mitteleuropa,
- železná opona,
- studená vojna,
- monarchia.

Vyprázdne-
nosť pojmu
stredná
Európa

„Termín stredná Európa sa používal do 80. rokov 20. storočia v českom jazykovom prostredí ako nepríliš vyhranené konvenčné označenie onej časti Európy, kde sme žili. Potom však nastala konjunktúra strednej Európy ako mýtu, ktorý mal zreteľné, ale nie jednoznačné ideologické poslanie“, konštatuje M. Hroch (2014, s. 149). Tento mytologizovaný termín sa akosi osamostatnil a žije ďalej svojím životom v podobe hodnotového či hodnotiaceho zaradenia typu „stredoeurópska tradícia“, „stredoeurópske hodnoty“, české, slovenské či podkarpatské dejiny ako súčasť strednej Európy alebo Európa pod zorným uhlom strednej Európy. Mýtus „stredná Európa“ i samotná „stredoeurópskosť“ sa príliš častým používaním rozkošateli a zdegenerovali, vyprázdнили samotné historické pojmy, postavy či udalosti. Aktuálne je verejný priestor či dobový diskurz, a to hlavne zásluhou publicistiky, doslova zahŕtený „mýtmi“ a „mytológiou“ najrôznejšej povahy. Z našich dejín hodno uviesť ako príklad spor „o“, t. j. mýtus Svätopluk, mýtus Štefánik či mýtus Hlinka, mýtus Tiso, mýtus plebejského národa, mýtus tisícročného útľaku Slovákov atď.⁵ Ibaže narábanie s nimi je zvyčajne prostriedkom vedomej, zámernej *manipulácie*, presnejšie zámeru ako sa vyhnúť vecnej analýze určitého problému či priblížiť sa k objektívnej historickej pravde so zrejmyými ideologickými dôsledkami.

Vrátiť sa ku problému strednej Európy ako mýtu predpokladá s vedeckou „precíznosťou“ (striktnosťou) definovať samotný pojem mýtus; následne pôjde o to, aby sme v skratkovitej forme uvažovali nad tým, prečo sa k tomuto makroregiónu upíname aj prostredníctvom mýtu, t. j. s istou dávkou nostalgie napájanej predstavou o ušľachtilosti toho, čo je „v strede“. Je to dôležité o to viac, ak nechceme či nechápeme mýtus „ako *púhy výmysel, ale ako odraz a manipulačné spracovanie určitých udalostí, inštitúcií, štruktúr, vzťahov*“ (podč. G. G.) (Hroch, 2014, s. 149).

Definícia
mýtu
– C. Magris

Claudio Magris, taliansky spisovateľ, prekladateľ, germanista a esejista, uvažujúc o stredoeurópskom – „habsburskom“ – mýte hovorí: „Termín mýtus, ktorý sám osebe znamená, že *realita je modifikovaná a deformovaná tak, aby z nej bola extrahovaná predpokladaná základná pravda, ono hypotetické metahistorické jadro*

⁵ Pozri napr. publikáciu *Mýty naše slovenské*. 2013. Eds. KREKOVIČ, E., - MANNOVÁ, E. – KREKOVIČOVÁ, E. Bratislava: Premedia Group.

schopné syntetizovať základný význam skutočnosti (podč. G. G.), nadobúda ale v tomto prípade zvláštny význam. Habsburský mýtus nie je totiž obyčajným procesom bežnej poetickej transfigurácie reality, ale totálnou zámenou jednej reality (historicko-spoločenskej) za inú (fiktívnu a iluzórnu): ide teda o sublimáciu konkrétnej živej spoločnosti do pitoreskného a sporiadaného sveta rozprávky. *Táto mýtizujúca transformácia však nie je abstraktným snívaním, a rozumie sa teda samo sebou, že je občas schopná uchopiť niektoré skutočné aspekty habsburskej spoločnosti a kultúry, a to nie bez finesy a náležitej hĺbky* (podč. G. G.) (Magris, 2001, s. 17).

Ak sofistikovaný jazyk popredného germanistu pretlmočíme do jednoduchšej podoby, potom zdôraznime niekoľko momentov:

A. Stredoeurópsky alias habsburský mýtus v jeho najkultivovanejšej podobe produkovali a vyprodukovali spisovatelia = filozofujúci literáti, ako Robert Musil (1880-1942), Joseph Roth (1894-1939), Stephan Zweig (1881 – 1942), Herman Broch (1886 – 1951), Heimito von Doderer (1896 – 1966). Napospol ide o literátov, ktorí boli spätí s koncom éry habsburského mocnárstva, resp. uvedomovali si jeho pozvoľný pád pod „dojmom“ vlády nastupujúceho *liberalizmu*. O to viac boli zaskočení *degradáciou* liberálnych hodnôt v podobe imperiálnych vojen, antisemitizmu (vyššie uvedení spisovatelia napospol boli židovského pôvodu!), fašizmu a nacizmu. Aj preto sa vo svojej románovej a eseistickej tvorbe utiekali do „náručie“ už mŕtveho mocnárstva, historicky aj fakticky, teda jeho mýtizáciou.

*Habsburský
mýtus filo-
zofujúcich
literátov*

Povedané ináč ríša Habsburgovcov prezentovala priam učebnicový príklad prechodu od prenacionálneho spoločenstva do éry nacionalistických pochodov a vášní. Viedenský kongres (1815) po porážke Napoleona „uzakóňuje“ systém mocenskej rovnováhy, nenacionalistický status, kde etnicitu prevážia dynastické záujmy a záujmy stavov s integrujúcou úlohou katolíckeho kresťanstva. Prenacionálnu (protonacionálnu) éru vystriedal vek iredenty, nacionalizmu „veľkých“, historických národov, t. j. zjednotenia Nemecka a Talianska i rakúsko-uhorského vyrovnania (1871, 1867) na národnom princípe; pričom dávajú o sebe vedieť s väčším či menším úspechom i malé etniká. Nasleduje doba versailleská a wilsonovská, teda doba „malého“ nacionalizmu národov poväčšine nehistorických s ambíciou mať vlastný štát, teda byť národmi

*Deštruktívny
nacionaliz-
mus*

politickými. V 30. rokoch 20. storočia za úmyslom vybudovať etnicky/národne/rasovo čistý štát nasledujú etnické čistky. Éra studenej vojny akoby pozabudla na nacionalistické rozbroje – prednosť dostáva proletársky internacionalizmus, kým dnes na pozadí globalizácie a akejsi kultúrnej homogenizácie „raší“ nový nacionalizmus, xenofóbia, ba až rasizmus (...).

*Degradácia
liberálnych
hodnôt*

„Zo všetkého, čo sa prihodilo vo veku katastrofy, boli tí, čo prežili z 19. storočia, asi najviac šokovaní úpadkom hodnôt a inštitúcií liberálnej civilizácie, pokrok ktorej mali aspoň vo „vyspelých“ alebo „vyspievajúcich“ častiach sveta za daný. Týmito hodnotami boli nedôvera v diktátorstvo a absolútnu vládu, oddanosť konštitučnej vláde pod slobodne zvolenými vládami a zastupiteľskými zbormi, ktoré garantovali vládu zákonov a prijatý korpus občianskych práv a slobôd (...). Štát a spoločnosť mali byť formované hodnotami rozumu, verejnej diskusie, vzdelania, vedy a zdokonaľovania (i keď nie nevyhnutne dokonalosti) životných podmienok“, konštatuje britský historik E. Hobsbawm (1998, s. 117 – 118). Vekom katastrofy pomenoval 20. storočie, pričom pre neho „vynašiel“ aj iný slovný konštrukt, a to „krátke 20. storočie 1914 – 1991“. Pomenovanie „krátke storočie“ sa medzi historikmi mimoriadne ujalo: na nezmerné udalosti dvoch svetových vojen malo ľudstvo iba (takmer) „krátkych“ sto rokov a čo všetko stihlo napáchať (...).

Už tu spomínaný rakúsky prozaik a dramatik S. Zweig na sklonku svojho dobrovoľného odchodu zo života napísal knihu spomienok „Svet včerajška“ (Die Welt von Gestern); v slovenskom vydaní (1994) mala podtitul „Spomienky Európana“. V memoároch opísal nádej generácie, ktorá uzrela svetlo sveta v 19. storočí – on sám v roku 1881 – a ktorá časy pred vypuknutím prvej svetovej vojny nazývala „zlatým vekom istoty“, „érou rozumu“ (1994, s. 11), „vera v neprestajný, nezadržateľný pokrok mala v onom veku naozajstnú silu akéhosi náboženstva“ (1994, s. 12). A nielen to. Žilo sa v osvietencko-utopickom presvedčení, že „technický pokrok ľudstva nevyhnutne vyvolá okamžitý a rapidný vzostup morálky“ (1994, s. 13).

B. S porážkou Nemecka a zánikom habsburskej monarchie zmizla podstatná časť z politických väzieb, ktoré ešte držali pohromade kultúrne i ekonomicky dezintegrovaný makroregión. Stredná Eu-

rópa tak prestala byť oblasťou so špecifickým spoločným osudom a priestorom, ktorému dominovali nemecké (a „občas“ i maďarské) politické záujmy. Na pozadí rozpadu monarchie a militarizujúceho sa sveta vzniká kultivovaný – vyššie uvedenými literátmi – mýtus strednej Európy; popri ňom existuje i „insitnejšia“, ľudovejšia podoba mýtu symbolizovaná otcom, ochrancom všetkého a všetkých – cisárom sídliacom vo viedenskom Hofburgu. Ono *manipulačné spracovanie udalostí*, t. j. reflexia strednej Európy v podobe mýtu, videla(i) staré habsburské Rakúsko ako šťastnú, sporiadanú a harmonickú dobu, zlatý vek istoty, nekonfliktný a bezpečný svet, svet bez výkyvov, katastrof a triedno-sociálnych antagonizmov; cisárstvo malo priam idylickú podobu nadnárodného štátu, cisársky majestáť symbolizoval nadnárodný a univerzálne kresťanský ideál, harmonické prekonávanie národnostných rozporov; cisár otváral svoje prejavy otcovským *Meine Völker...* Bol to mýtus spojený s postavou takmer ľudového cisára Fratiška Jozefa I., mýtus ľudovej monarchie a výrazom akéhosi oidipovského komplexu po jeho smrti (1916); približne takto ho videl aj J. Roth.⁶ O pocitoch zo straty vlasti, otca, rozumej cisára, v románe *Kapucínska krypta* (1938) hovorí: „Kráčal som prázdny ulicami s cudzím psom. Bol odhodlaný ísť za mnou. Kam? To som nevedel práve tak, ako on. Kapucínska krypta, kde ležia moji cisári, pochovaní v kamenných rakvách, je zavretá. Fráter kapucín mi vyšiel naproti a opýtal sa: ‘Čo si želáte?’ ‘Chcem sa pozrieť na rakvu cisára Františka Jozefa’, odpovedal som. ‘Boh vám pomáhaj!’, povedal fráter a urobil nado mnou kríž. ‘Zachovaj nám, Hospodin!’, zvolal som. ‘Pst!’ šepol fráter. Kam sa teraz podejem, ja, ja, Trotta...?’ (Roth, 1969, s. 173).

*Mýtus
ľudovej
monarchie*

Rakúska ríša akoby chcela byť modernizovanou, inovovanou podobou Svätej ríše rímskej s jedným cisárom, s jedným univerzálnym zákonom, s absolútnou poslušnosťou monarchii a korune, s jedným kresťanským „úradníkom“ – bohom. Nie nadarmo gróf

*Mýtus
nadanárodnej
monarchie –
J. Roth*

⁶ V 30. rokoch 20. storočia sa k otázke historického posolania rakúsko-uhorskej monarchie mytologizujúcou formou teda vracia i Joseph Roth. Zvlášť román *Kapucínska krypta* (*Die Kapuzinergruft*, 1938) ponúka celý rad úvah o historickom nedorozumení či historickom omyle spätých s koncom dunajského mocnárstva. Roth je nielen výborným rozprávačom, ale tiež vynikajúcim analytikom pomerov. Problémy románových – väčšinou židovských – postáv sú nakoniec i jeho vlastnými problémami. Ved' narodil sa v Brodoch vo východnej Haliči, ktoré cisár František Jozef I. nazval rakúskym Jeruzalemom; študoval vo Lvove, žil a písal vo Viedni, Berlíne i Paríži. Prvú ranu mu zasadila 1. svetová vojna, druhú nástup fašizmu. Exulant bez domova umiera 27. 5. 1939 v parížskej nemocnici pre chudobných.

Jozef Chojnický, jedna z románových postáv Kapucínskej krypty a príslušník stavu oddaného dožívajúcemu mocnárstvu deklamuje: „Rakúsko nie je žiadny štát, žiadna domovina, žiadny národ. Je to náboženstvo. Klerikáli a tí klerikálni blbci, čo teraz vládnu, z nás robia takzvaný národ; z nás, ktorí sme nadnárodní, sme jediný nadnárod na svete.“ (Roth, 1969, s. 162).

Minulosť, prítomnosť i budúcnosť vžila pre J. Rotha v dunajskom habsburskom súštátí, ktoré postavil na piedestál aj v slávnom románe *Pochod Radeckého* (*Radetzky marsch*, 1932) aj takto: „Lúče habsburského slnka siahali na východ až k hranici ruského cára, bolo to studené slnko, ale bolo to slnko.“ (1974, s. 91).

*Mýtus
večnej
monarchie
– S. Zweig*

„Mitteleuropa“ Habsburgov reflektovaná na úrovni mýtu bola nadštátnym organizmom, ktorý miernil nacionálne rozbroje a dohliadal na hospodársky prospech. Vieru občana v rakúsku ríšu – svet úradníkov a byrokratov, neosobných zákonov, neosobnú racionalitu štátnej mašinerie – ako najlepšiu z možných svetov, opísal S. Zweig nasledovne: „Všetko v našej takmer tisícročnej rakúskej monarchii akoby boli založili natrvalo a štát sám bol najvyšším garantom stálosti. Práva, ktoré zaručoval občanom, uzákonil parlament, slobodne volené zastupiteľstvo ľudu, a každá povinnosť bola prísne vymedzená. Každý vedel, koľko vlastní alebo koľko mu prináleží, čo je dovolené a čo zakázané. Všetko malo svoje pravidlá, určitú mieru a váhu (...). V tejto rozľahlej ríši všetko stálo pevne a neochvejne na svojom mieste a najvyššie stál staručký cisár; každý vedel (alebo sa nazdával), že ak umrie, nastúpi iný a nič sa nezmení v tomto dobre naprogramovanom poriadku. Nik neveril, že príde vojna, revolúcie a prevraty“ (1994, s. 11).

Z prísne historického vedeckého historického hľadiska však išlo o mýtus, ktorý supluje nedostatočnú dynamiku štátnej moci, neschopnej vyrovnávať sa s atakmi modernej doby, éry nástupu druhej priemyselnej modernosti, priam explozívneho nacionalizmu (nacionalizmov), silnejúceho socializmu (sociáldemokratizmu), ba až marxizmu, kresťansko-katolíckeho klerikalizmu, o antisemitizme ani nehovoriac. Nezabudli sme ani na nemecký fašizmus, ktorý J. Roth príznačne charakterizoval ako „filiálku pekla na zemi“ (2011, s. 49).

Mýtus strednej Európy, t. j. deformovaný či idealizovaný „obraz strednej Európy Európy bol gýčom (...), na ňom bola zamaľovaná odvrátená strana „starého Rakúska“, napríklad jeho hlboká anti-demokratickosť. Stará monarchia bola postavená na hegemonii šľachty, cirkvi, byrokracie, armády, úzkych finančných elít; všetky tieto „pilieri ríše“ chceli nahradiť deficit demokratickej kultúry nadbytkom úradníckej presnosti (...)\", hovorí český filozof V. Bělohradský (2017, s. 15).

C. V medzivojnovom období v európskej terminológii prežívala stredná Európa aspoň ako reminiscencia... „Železná opona“, ktorá sa tiahla pozdĺž niekdajšieho stredoeurópskeho priestoru, od Gdynie po Terst, a západoeurópsky slovník poznali len dve časti Európy – západ a východ. Naproti tomu sa sami obyvatelia tej časti strednej Európy, ktorá sa stala „Východom“, naďalej považovali (?) za Stredoeurópanov. Pritom je ťažké stanoviť, do akej miery „išlo o politicky uvedomelý postoj, či o jednoduchú snahu a uchovať si „nesovietsku“ identitu (Hroch, 2014, s. 158).

*Stredo-
európsky
mýtus v ére
studenej
vojny*

Povedané ináč mýtus strednej Európy v podobe regiónu, ktorý svojou osobitosťou, nejednoznačnosťou vyrovnával civilizačné napätie medzi Východom a Západom – exhaltovaným citom a preexponovaným rozumom, neutralizoval spor „živlu“ germánskeho, anglosaského a „živlu“ slovanského –, posilňoval Východoeurópanov pred totálnou ideologickou a ekonomickou uzurpáciou zo strany Sovietskeho zväzu. Približne takto sa vyjadril aj český exilový spisovateľ M. Kundera v slávnej eseji „Únos Západu“. V nej predstavuje západnému čitateľovi, že to, čo po Jalte postihlo strednú Európu, sa veľmi blízko týka i jeho. Na Východ bola „unesená“ časť kontinentu, ktorá kultúrne i historicky patrí inde. V strednej Európe sa bojuje nie o nejakú lokálnu vec, ale o Európu a jej dedičstvo. Stredná Európa je totiž „zmenšeným modelom Európy, vytváraným podľa jediného pravidla: čo najväčšia rozmanitosť na čo najmenšom priestore“ (cit. podľa Trávníček, 2009, s. 277).

Záver: Ak mýtus stredná Európa, stredoeurópanstvo manipuloval(i) s ideou večnej, nadnárodnej Ríše – raz nezištne (filozofujúci literáti, nepriviligované stavy), inokedy s nedostatkom historickej erudície, prípadne so zištnými ideologickými zámermi –, k idei národa a národného mali by sme byť obozretní aj dnes. Do podoby ideologicky vykalkulovaného mýtu sa dostáva idea národného štátu so silným vodcom, akoby zábezpeka pred migračnou krízou i zhubnými následkami európskeho integračného procesu, ktorý údajne rozpúšťa etnickú identitu v globálnej, ohrozuje tradičné hodnoty – rodinu, náboženstvo, étos národného (...).

Úlohy k textu:

1. Z vyššie uvedeného textu ste zrejme dedukovali, že každá historická udalosť, každá historická osobnosť za istých okolností stane sa postavou či udalosťou mýtickou. S väčšou či menšou mierou pravdepodobnosti to možno povedať aj o Európskej únii. Pokúste sa nájsť text spisovateľa, publicistu či nebudaj politológa, prípadne napísať vlastný (esej, článok, črtu), ktorý reflektuje procesy integrácie Európy práve týmto spôsobom (metódou).
2. „Historické legendy sú dvojakého druhu: jedny sú vypestované umelo, druhé vznikli prirodzene. Jedny sú nerozumnou lžou, druhé neporozumenou pravdou. Jedny pod maskou učnosti zastierajú pravý stav vecí, druhé sú nepravdivým poznaním, usilovne hľadajúcim vlastný výraz“, hovorí nemecký filozof F. Mehring (1846 – 1919). Nepochybne sú pre „obyčajných“ ľudí príťažlivé obe podoby mýtu či legendy. Otázka znie, prečo sa tak deje? Prečo tak radi ignorujeme pravdu(y) historickej vedy, odborníkov a nadbiehamo mýtom?

Kontrolné otázky:

1. Uvedte, z akých príčin, na akom politickom a ideologickom pozadí vznikol mýtus strednej alias habsburskej Európy.
2. Taliansky germanista C. Magris v súvislosti s definíciou mýtu hovorí, že „realita je modifikovaná a deformovaná tak, aby z nej bola extrahovaná predpokladaná základná pravda, ono hypotetické metahistorické jadro schopné syntetizovať základný význam skutočnosti“ (2001, s. 17). Čo znamená pojem metahistória, resp. čo spadalo do metahistorického jadra stredoeurópskeho = habsburského priestoru.

III. ZVÝŠENÁ VNÍMAVOSŤ PRE ETNICKÚ RÔZNORODOSŤ, ČI UŽ V ROZMEROCH REGIÓNU, ČI VLASTNEJ KRAJINY, ČO SO SEBOU MÔŽE NIEŠŤ PRÁVE TAK KULTÚRNY POLYCENTRIZMUS, AKO I RELIKTY XENOFÓBIE PREJAVUJÚCE SA NEDÔVEROU K CUDZINCOM

Ciele:

Kapitola sa koncentruje na výklad týchto problémov:

- popis národnostnej rôznorodosti, kultúrno-etnickej heterogenity Uhorska (Zalitavska) a rakúskych krajín (Predlitavska),
- príčiny, okolnosti etnicko-kultúrnej heterogenity habsburskej ríše,
- Rusíni uhorskí a haličskí (rakúski) Rusíni,
- definícia národa a koncept národno-emancipačného procesu Slovákov a Rusínov na jazykovej báze, t. j. koncept národa kultúrneho a príčiny takéhoto postupu zo strany svetských i cirkevných elít, resp. inteligencie,
- jazyk ako „politikum“ – útlak prostredníctvom jazyka a cez jazyk, definícia etnicko-jazykového nacionalizmu,
- doktrína jedného uhorského (= maďarského) politického národa,
- účel a ciele národnostného zákona (1868) – zámer masívnej maďarizácie,
- najúčinnjší nástroj maďarizácie – školstvo,
- r. 1920 – prijatie národnostného štatútu Podkarpatskej Rusi,
- vzťah nárečia (u Rusínov nárečí) a spisovného jazyka, spor rusofilov, ukrajinoofilov a rusinofilov,
- A. Dobrjanský – program zjednotenia Rusínov v monarchii (autoslavizmus).



Pojmy na zapamätanie:

- Uhorsko (Zalitavsko),
- Rakúske krajiny (Predlitavsko),
- Rakúsko-Uhorsko,
- kultúrny polycentrismus,
- autochtónny,
- xenofóbia,
- diferenciácia vertikálna,
- diferenciácia horizontálna,
- heterogenita,
- homogenita,
- národ/etnikum,
- právo prirodzené a právo historické,
- šovinizmus,
- austroslavizmus,
- národnostný zákon,
- „lex Apponyi”,
- Rusín/Ukrajinec/Rus,
- Rusíni uhorskí,
- Rusíni karpatskí,
- gréckokatolík,
- Osman,
- intolerancia,
- sekularizácia,

**Tabuľka č. 1: Vzájomný pomer národností v Zalitavsku
(Uhorsku) v roku 1900⁷**

Zalitavsko (Uhorsko)								
Maďari	Rumuni	Nemci	Slováci	Chorváti	Srbi	Rusíni	Slovinci	ostatní Slovania
46 %	15 %	11 %	10 %	9 %	5 %	2 %	1 %	1 %

⁷ Kačirek, 2013, s. 32.

Tabuľka č. 2: Vzájomný pomer národností v Predlitavsku (Rakúske krajiny) v roku 1900⁸

Predlitavsko (Rakúske krajiny)							
Nemci	Česi	Poliaci	Ukrajinci / Rusíni	Slovinci	Taliani	Srbi a Chorváti	Rumuni
35 %	23 %	17 %	13 %	5 %	3 %	3 %	1 %

Ak je odôvodnené používať termín stredná Európa – podľa M. Hrocha – pre historickú analýzu európskeho priestoru, a to od 15. až do 2. polovice 19. storočia, potom môžeme bez obáv konštatovať, že tento priestor bol identický s habsburskou monarchiou, habsburskou ríšou, rakúskym cisárstvom, kde pribudli aj uhorské krajiny po bitke pri Moháči (1526). Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867) sa monarchia Habsburgovcov zmenila na reálnu úniu Rakúsko-Uhorsko. *Podkarpatsko a Slovensko od samého počiatku patrili do uhorskej časti monarchie. A tak predvojnová „Mitteleuropa“, teda stredná Európa, sa honosila pluralitou či heterogenitou etnickou, jazykovou, konfesionálnou, samozrejme že bola „napádaná“ i diferenciáciou vertikálnou; sumárne: bola malým veľkým Babylonom, kde sa miesia jazyky, ľudia, myšlienky, tradície, obyčaje. Vedľa erárnej nemčiny sa hovorilo po česky, maďarsky, poľsky, jidiš, rusky, rusínsky, slovensky, rumunsky... Každá spoločenská trieda či skupina mala svoj vlastný jazyk, kultúru, spôsob života a zvyčajne i náboženstvo...*

*Kultúrno-
politická
heterogenita
habsburskej
ríše*

Utváranie etnicky chápaných národných štátov je spojené s procesom formovania moderných národov od konca 18. storočia a v Európe sa završil po 1. svetovej vojne. Výraz „národ“ sa v odbornnej literatúre používa až pre obdobie po završení formovania moderných národov, kým pre staršie obdobie sa používa pojem „etnikum“. S výrazom „národ“ – „natio“ sa môžeme stretnúť už aj v stredoveku, bol však chápaný stavovsky, nie etnicky; vystupovala tu šľachta ako stredoveký stavovský národ. Nebolo dôležité, akým jazykom kto hovorí, ale k akej sociálnej skupine („triede“) daný človek patrí. Počas svojej takmer 400-ročnej existencie (1526 – 1918) prešla dunajská monarchia, známa ako habsburská monarchia, rakúske cisárstvo a napokon Rakúsko-Uhorsko (1867) viace-

⁸ Kačírek, 2013, s. 32.

Jadro monarchie – tri štátne

rými územnými zmenami. Jadro monarchie tvorili tri štátne útvary: dedičné rakúske krajiny, ktoré po bitke na Moravskom poli (r. 1278) ovládali Habsburgovci, krajiny Českej koruny a krajiny Uhorskej (svätoštefanskej) koruny (1526). Netreba snáď pripomínať, že spomínané tri krajiny neboli etnicky homogénne.

Etnická diferenciácia monarchie (zdroje)

K etnickej diferenciácii monarchie prispelo viacero historických udalostí: nemecká kolonizácia v 13. storočí a valašská kolonizácia zo 14. až 16. storočia. Etnickú mapu monarchie „zamiešala“ osmanská (mohamedánska) okupácia Uhorska; k väčšej pestrosti obyvateľstva prispeli aj územné zisky Habsburgovcov. Na juhu monarchia získala územia v dnešnom Taliansku; naproti tomu prehratá prusko-rakúska vojna v roku 1866 viedla nielen k rakúsko-uhorskému vyrovnaniu (1867), ale aj k strate bohatých talianskych provincií. Monarchia zase nadobudla územné zisky aj na úkor Poľska; stratu Sliezska po vojne o rakúske dedičstvo si „kompenzovala“ počas troch delení Poľsko-litovského štátu na konci 18. storočia (1772, 1773, 1795), na ktorom sa zúčastnili popri Rakúsku aj Rusko a Prusko. Rakúsku pripadla (aj) poľská Halič, ktorá tiež nebola etnicky homogénna: západnú časť obývali Poliaci a východnú časť Ukrajinci (Malorusi) či Rusíni.

Rusíni

Z historického aspektu je nutné hovoriť o Rusínoch z rakúskej Haliče a o uhorských Rusínoch, ku ktorým prináležia Rusíni z Podkarpatskej Rusi a zo severovýchodu Slovenska. Halič (ukr. Галичина, poľ. *Galicja*, nem. Galizien, lat. *Galicja*) je historickým územím, oficiálnou provinciou (korunnou krajinou) Rakúska, resp. Rakúsko-Uhorska v rokoch 1772 – 1918, teda do rozpadu monarchie.

Podobne etnicky rôznorodá bola aj rakúska Bukovina, získaná pri zániku Poľska po jeho treťom delení v roku 1795. Práve existencia národa bez štátu dala v angličtine podnet k vzniku pojmu „národnosť“ (*nationality*).

Národ štátny a národ kultúrny

Veľká francúzska revolúcia z roku 1789 okrem rovnosti obyvateľov štátu vyhlásenej v „Deklarácii práv človeka a občana“ priniesla aj ďalšiu zmenu – všetci jej obyvatelia sa chápali ako príslušníci francúzskeho národa, aj keď patrili k rozdielnym jazykovým skupinám (tzv. heterogénny národný štát, t. j. národ občanov). Inú predstavu národa mali v rozdrobenom Nemecku; „herderovský“ národ(y) je

prírodnou entitou ľudstva na rozdiel od umelých štátov. Národ tvorí skupina ľudí spojených jazykom; kultúra národa sa identifikuje prostredníctvom jazyka. „Štátne verzus etnické chápanie národa si osvojili predstavitelia jednotlivých národov. Kým predstavitelia maďarského reformného hnutia, ale aj Poliáci, sa stotožnili s politickým chápaním národa, ostatné národy vychádzali z Herderovej koncepcie“ (Kačírek, 2013, s. 29).

Obdobie formovania moderných národov prinieslo aj spor práva prirodzeného a historického, kedy národy, ktorých štátnosť v istej podobe pretrvávala až do súčasnosti, resp. zanikla len nedávno (Česi, Chorváti, Maďari, Poliáci) sa označovali za „historické“. Tie, ktoré túto šancu či historickú výhodu nevlastnili boli považované za „nehistorické“ (Slováci, Slovinci, Rusíni).

*Právo
prirodzené
a právo
historické.*

Etnická štruktúra obyvateľstva Rakúsko-Uhorska (pozri tabuľku č. 1 a tabuľku č. 2) – ak použijeme dáta z roku 1900 – vychádzala z toho, že väčšinu obyvateľstva monarchie tvorili Slovania; najpočetnejším etnikom monarchie boli Nemci; najpočetnejším etnikom Uhorska boli Maďari; k spestreniu jazykovej mapy Rakúsko-Uhorska prispievali aj menšie, „exotickejšie“ etniká ako Židia či Rómovia; k národnej identifikácii prispievala aj náboženská príslušnosť (Chorváti sa hlásili ku katolíkom, Srbi ku pravoslávny, Slováci viac-menej ku katolíkom, Rusíni ku gréckokatolíkom, atď.); pretlak národov či etník plodil „konkurenciu“ nacionalizmov, presnejšie prejavy šovinizmu, xenofóbie, intolerancie a nie nezamediteľné politické aktivity iredenty.

*Etnická
štruktúra
obyvateľstva
monarchie
(r. 1900)*

Národnostné pomery v predlitavskej (rakúskej) a zalitavskej (uhorskej) časti monarchie boli diametrálne odlišné, tvrdí renomovaný slovenský historik R. Holec (2013). Uhorský snem prijal v novembri 1868 proti vôli jeho nemaďarských poslancov nový národnostný zákon. Podľa jeho preambuly v Uhorsku jestvoval iba jeden politický národ, ktorého rovnoprávnymi členmi sú všetci občania Uhorska bez rozdielu etnickej príslušnosti (občiansky princíp), presnejšie mali byť. Za osobitný národ v Uhorsku zákon uznával, ak vynecháme ako „samozrejmosť“ Maďarov, iba Chorvátov, na ktorých sa tento zákon nevzťahoval. Maďarčina sa stala jediným štátnym jazykom Uhorska. Zákon obsahoval aj určité práva národností ako etnických skupín (v školstve, administratívne a cirkvi), ktoré však neboli zachovávané, ba pred-

*Národnostný
zákon (1868)*

stavitelia národností, ktorí sa na ne odvolávali boli za ne často postihovaní.

*Etnicko-
jazykový
nacionalizmus*

Vedúci predstavitelia ostatných národností (národov) odmietli koncepciu uhorského (= maďarského) politického národa a stotožnili sa s herderovským poňatím národa. Etnicko-jazykový nacionalizmus považoval národ za prirodzený útvar, nezávislý od štátu, rozhodujúcim znakom ktorého je spoločný jazyk, etnicita, ľudové tradície. Etnické, kultúrne národy mali mať právo vytvoriť si vlastné národné politické inštitúcie. Požiadavky tohto etnicko-jazykového nacionalizmu stali sa obsahom dokumentov, a to „Žiadosti národa slovenského“ (1848) a „Memoranda národa slovenského“ (1861). Podobne rusínsky buditel' Adolf Dobrjanský (1817–1901) vypracoval politický program zjednotenia Rusínov Uhorskej Rusi, východnej Haliče a Bukoviny – „O zjednotení ruských korunných krajín do jedného administratívne politického celku“ – na úrovni jednej provincie habsburskej monarchie. Tento program bol v súlade s koncepciou austroslavizmu, t. j. predpokladal dominujúcu politickú úlohu dynastie Habsburgovcov v „nadnárodnom“ reformovanom štáte. Hodno ešte v súvislosti s národno-emancipačným procesom uhorských Rusínov doplniť, že už pred vojnou a tým skôr po 1. svetovej vojne existovali na Zakarpatskej Rusi tri smery – veľkoruský, ukrajinský a rusínsky.

*Nástroj
maďarizácie
– školstvo*

Najdôležitejším nástrojom maďarizácie bolo školstvo. Zo sčítania ľudu v roku 1900 vyplynulo, že vyše 80 % obyvateľov nemaďarskej národnosti po maďarsky nehovorí a ani maďarčine nerozumie. Preto boli v roku 1907 uhorským snemom prijaté Apponyiho školské zákony, zjednodušene nazývané „Lex Apponyi“. Zákony č. 26. a č. 27 hovorili, že ten, kto študentov nevychoval v dostatočne vlasteneckom duchu, musel zo školstva odísť. Zákony zavádzali maďarčinu ako povinný vyučovací jazyk, nielen do štátnych, ale aj do obecných a cirkevných škôl. V roku 1909 bolo nariadené aj vyučovanie náboženstva v maďarskom jazyku.

*Apponyiho
školské záko-
ny (1907)*

*Vyučovací
jazyk na
Zakarpatí*

Pred 1. svetovou vojnou sa v štátnych školách na Zakarpati nevyučovalo rusky alebo ukrajinsky (rusínsky) vôbec v dôsledku existencie uvedeného školského zákona. Nešťátne ľudové školy síce mohli podľa zákona používať čiastočne i iný vyučovací jazyk než maďarský, ale len ako predmet. „Lex Apponyi“ navodili stav, keď „z celkového počtu 633 gréckokatolíckych ľudových škôl sa v rus-

kej reči, resp. skôr v miestnom dialekte vyučovalo len v 66. Grécko-katolícky klérus podporoval maďarizáciu. Z 508 gréckokatolíckych farárov v 6 župách neskoršej Podkarpatskej Rusi a východného Slovenska sa ich pri sčítaní ľudu roku 1910 k ruskej (rozumej rusínskej) národnosti prihlásilo len 72, z 831 gréckokatolíckych učiteľov ľudových škôl len 97" (Rychlík – Rychlíková, 2016, s. 153).

Z hľadiska národno-emancipačného procesu boli Slováci v relatívne výhodnejšom postavení. Už v polovici 19. st. dokázali sformulovať vlastný národný politický program, mali síce ešte pomerne slabú, ale predsa len celkom sformovanú národnú identitu a predovšetkým mali i vlastnú, i keď nie silnú národne uvedomelú inteligenciu a obchodne podnikateľskú vrstvu. Rusíni nič z toho nemali, neexistovalo u nich jednotné národné povedomie. Ich identita bola na prvom mieste náboženská. Ani tá nestmeľovala, pretože väčšina z nich sa hlásila ku gréckokatolíkom s promaďarskou orientáciou. Integrojúcu úlohu nezohral ani jazyk. Rusíni hovorili miestnymi nárečiami, ktoré sú u Bojkov, Lemkov a Huculov odlišné. Ukrajinjčina, ktorá sa ako spisovný jazyk konštituovala v susednej rakúskej Haliči, bola síce rusínskemu obyvateľstvu zrozumiteľná, ale od hovorového jazyka dosť vzdialená.

*Slováci
versus Rusíni*

Generálny štatút Podkarpatskej Rusi (1920) určil za úradný jazyk a jazyk školského vyučovania „ľudový jazyk“, ktorým je rusínske nárečie. Pojem „rusínsky jazyk“ a „rusínske školy“ sa v medzivojnovom období bežne používal. To ale nevyriešilo otázku, čím je tento jazyk z filologického hľadiska – či ide o dialekt ruštiny, dialekt ukrajinjčiny alebo vôbec o samostatný jazyk. K pochopeniu zložitosti jazykovej otázky na Podkarpatskej Rusi je potrebné chápať, či je nejaká reč „iba“ dialektom iného, kodifikovaného literárneho jazyka, alebo „už“ má status samostatného jazyka. Spisovný jazyk je konvenciou, dohodou ľudí o používaní jazykového úzu s pevnými pravidlami, gramatikou a slovnou zásobou. Navyše musí byť obyvateľstvom prijatý.

*Nárečie
a jazyk*

Jazyková otázka zostala až do konca existencie prvej republiky (1938) nevyriešená. Reálne vyzerala situácia tak, že na národných (obecných) školách sa učilo najčastejšie v miestnom dialekte, stredné školy boli rozdelené, t. j. ruské i ukrajinské. V období autonómie (1938-1939) bola potom problematika jazyka riešená čisto politicky; autonómna vláda zaviedla ako jediný úradný jazyk

*Generálny
štatút Pod-
karpatskej
Rusi (1920)
a jazyk.*

ukrajinčinu a tá bola potom zavedená do všetkých doterajších škôl označených ako rusínske.

*Predlitavsko
– tzv.
decembrová
ústava
(1867)*

To, čo je možné a nutné tvrdiť o Uhorsku, ani zďaleka neplatilo pre Rakúsko. Rovnoprávnosť národov a ich jazykov tam nebola len na papieri, ale zakotvená priamo v ústave. Ešte v decembri 1867 prijal predlitavský (rakúsky) snem tzv. decembrovú ústavu, ktorá uznala občianske práva obyvateľov a rovnoprávnosť všetkých národov Predlitavska, kde spadalo aj privilegium voliť za predpokladu splneného majetkového a vzdelanostného cenzu. Ústava umožňovala používanie „všetkých obvyklých jazykov“ v školstve, úradoch a verejnom živote. V praxi to znamenalo školstvo všetkých stupňov, kultúrne inštitúcie všetkého typu, úradovanie v jazyku každého z národov, krajinské snemy a celý rad ďalších atribútov, o ktorých národy v Uhorsku nemohli ani len snívať; snáď s výnimkou Chorvátov, ktorí mali autonómiu, vlastný snem, cirkev a školy. V Uhorsku „riešil“ národnostnú otázku tzv. národnostný zákon – ako sme vyššie uviedli –, „ktorého progresívnym znením sa doteraz hrdó vystatuje maďarská historiografia“ (Holec, 2013, s. 6). Nedopovie však, že zostal len zdrapom papiera a jeho najväčším deficitom bolo, že sa nikdy nestal súčasťou každodennej politickej praxe. Práve naopak, celý rad neskôr prijatých zákonov stál v protiklade s jeho článkami. Neexistovali spolky, školy, jazykové práva, ba podľa jeho preambuly ani jednotlivé národy... V duchu uhorsko-maďarských teoretických i politických textov išlo len o národnosti či folklórne skupiny obyvateľov, tvoriace jednotný a nedeliteľný politický národ (najprv ešte) uhorský, ale potom už neskrývane a otvorene maďarský, ako už bolo vyššie konštatované. Z takejto logiky veci sa teda javí, že žiaľom národov mohla byť len uhorská časť monarchie a že rok 1918 prakticky zachránil Slovákov i Rusínov stojacich nad priepasťou vlastného zániku alebo na prahu ohrozenia vlastnej existencie. S týmto tvrdením sa možno identifikovať iba do určitej miery.

*Objektívne
medze
maďarizácie*

R. Holec však upozorňuje na to, že štatistika síce vykazovala alebo skôr chcela vykazovať obrovský nárast Maďarov, ale „išlo skôr o klamanie si do vlastného vrečka“ (2013, s. 6). Rurálny charakter Slovenska – o Podkarpatsku ani nehovoriac – a jeho (ich) civilizačné zaostávanie spôsobili, že na väčšinu obyvateľstva nemala maďarizácia žiadny reálny dosah a jej účinky bolo možné pozorovať len v mestách, ktoré však boli nevelké a žila v nich asi desatina

celkového počtu obyvateľstva; s maďarizáciou sa konfrontovala „len“ národnostne cítiaca inteligencia. Stále silnejúca a všestrannejšia česko-slovenská, resp. československo-(za)podkarpatská spolupráca nahrádzala a kompenzovala kultúrne, školské a hospodárske deficity uhorských pomerov a stále významnejšia úloha Slovákov i Rusínov v USA nedovoľovala hovoriť o zániku národa v „macošskom“ Uhorsku.

Vyššie uvedené slová R. Holeca potvrdzujú aj štatistiky národnostnej „mapy“ Podkarpatskej Rusi z roku 1910 a 1921 (pozri tabuľku č. 3 a tabuľku č. 4); o niečo „milosrdnejšia“ voči Maďarom je štatistika zo slovenského Východu, kde Maďarov je viac. Tu možno „špekulovať“ aj nad tým, že koľko židovského etnika – i keď v monarchii nemalo štatút národností – sa identifikovalo ako maďarské, cítilo zisťtnú potrebu byť Maďarom. Svoju úlohu zrejme zohrali aj maďarské južné časti Zemplína a abovská Župa.⁹ V ďalšom vývoji početnosť maďarského etnika tu mala zostupnú tendenciu.

*Národnostná „mapa“
Podkarpatskej Rusi
(1910, 1921)*

⁹ Na osobitosť a vývin regiónu vplývalo etnické a konfesijné zloženie jeho obyvateľstva, ktoré bolo pestrejšie ako v iných regiónoch. Podľa štatistiky z roku 1910 v regióne tvorili Slováci 37,1%, Maďari 43,8%, Nemci 7,3%, Rusíni 9%, a iní 2,8%. Najväčší počet Maďarov bol v južných častiach Zemplína a Abova, ktoré dnes sú súčasťou Maďarska (Tajták, 2002, s. 218)

Tabuľka č. 3: Národnostná štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1910¹⁰ (celkovo evidovaných 598 345 obyvateľov)

Národnosť	Počet obyvateľov
Rusínska	336 045
Maďarská	174 501
Nemecká	64 004
Rumunská	14 237
Slovenská	7 731

Tabuľka č. 4: Národnostná štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1921¹¹ (celkovo evidovaných 599 808 obyvateľov)

Národnosť	Počet obyvateľov
Rusínska	372 884
Maďarská	102 144
Židovská	80 059
Československá	19 737
Nemecká	10 460
Poľská	297

Už pri zbežnom pohľade je evidentné, že najpočetnejšou národnosťou Zakarpattia na začiatku 20. storočia boli Rusíni (56,15 %), nasledovali Maďari (29,16 %), Nemci – 10,68 %, Rumuni 2,38 %, Slováci – 1,29 %. Z hľadiska náboženského vyznania prevládala gréckokatolícka cirkev – 65,33 %, nasledovalo židovské náboženstvo – 14,6 %, reformovaní – 10,83 %, rímski katolíci – 8,84 %, evanjelici a. v. – 0,27 %, pravoslávni – 0,09 % (Švorc, s. 2007, s. 124). Vznik ČSR a pripojenie Podkarpatskej Rusi k novému štátu znamenali pre jej obyvateľstvo celkom novú situáciu nielen v štátotvornej a politickej oblasti, ale tiež v cirkevnom živote. Zvlášť je potrebné podčiarknuť skutočnosť, že do roku 1918/1919 patrila Podkarpatská Rus Uhorsku, v rámci ktorého nemala zvláštne štátoprávne postavenie, podobne ako Slovensko. Skôr naopak, jeho rusínske/ ukrajinské

¹⁰ Švorc, 2007, s. 124 – 125.

¹¹ Švorc, 2007, s. 124 – 125.

či ruské obyvateľstvo bolo v bezprávnom postavení, nemalo(i) kolektívne práva ako mali v monarchii Chorváti. Najmarkatnejšie zmeny sa na Podkarpatskej Rusi z hľadiska štatistických údajov odohrali v rovine etnickej štruktúry jej obyvateľstva, čo vyplynulo zo zmien v štátoprávnom postavení Podkarpatskej Rusi a zo zmeny v postavení slovanského obyvateľstva v novom štáte. Adresne išlo o klesajúci počet predovšetkým príslušníkov maďarského etnika (národnosti). Takisto zmeny nastali v prihlásení sa k slovenskej, resp. československej národnosti. V roku 1910 k slovenskej národnosti patrilo 7 731 obyvateľov. Rok 1921 už vykazuje československú národnosť 19 737 jej príslušníkov. Do úvahy musíme zobrať fakt, že po pripojení Podkarpatskej Rusi k Československu ústava nového štátu oficiálne deklarovala túto národnosť a navyše územie pod Karpatmi bolo viac-menej pod správou českých úradníkov, sudcov, učiteľov, podnikateľov, ktorí tak pribudli k neveľkej slovenskej societe.

*Rusíni
v 1. ČSR*

Ivan Olbracht¹² hovorí o ústavne zakotvenej existencii „národnosti československej“, v ktorej majú „navrch“ Česi. Zakarpátie však v nich prvoplánovo nevidí Čechov, ale hlavne pánov, „buržujov“, ku ktorým sa obracia s väčšou i menšou nenávisťou... „Úřední statistika sčítání z roku 1930 udává množství Čechů zde usídlených na 35. 157 osob. Počet jest poněkud zkomplikován tím, že statistika zná jen národnost československou, ale těch (...) Slováků mnoho není. (...) 35 tisíc lidí ovládá hospodářsky, politicky i jazykově zemi se 709 tisíci obyvateli, z nichž je 447 tisíc Rusínů a ostatní jsou Maďaři, Židé, Němci, Rumuni a Cikáni, tak podle pořadí početnosti. (...) Čeští páni sem v dvacátém roce přišli, nesouce svobodu. A Rusíni je přijali s jásotem. (...) Lid je nenávidí. Ne Čechy, neboť heslo „Pryč s Čechy!“ je teprve z dob nejnovějších. Ale pány“ (1956, s. 36 – 37).

*I. Olbracht
o národnosti
českosloven-
skej*

Skladba obyvateľstva podľa náboženského vyznania neprešla tak radikálnymi zmenami; väčšie zmeny zaznamenali iba gréckokatolícka a pravoslávna cirkev (pozri tabuľku č. 5 a tabuľku č. 6). Bez toho, aby sme nejako zásadnejšie špekulovali o gréckokatolíckych

*Náboženstvo
– „odchody“
do pravo-
slávnej cirkvi*

¹² Ivan Olbracht (1882-1952), popredný predstaviteľ ľavicovo orientovanej (inteligencie) českej literatúry, od roku 1931 pravidelne navštevoval Podkarpatskú Rus. Nevidel v nej exotickú folklórnu rezerváciu, ale krajinu s polofeudálnymi pomermi a koloniálnymi metódami vykorisťovania, a tak ju tiež zobrazil vo svojich majstrovsky napísaných reportážach; tie publikoval pod názvom „Země bez jména“ (1932) a neskoršie rozšírené na knihu „Hory a staletí“ (1935).

konvertitoch, t. j. ich konverzii na pravoslávie, uvedieme dve príčiny: časť gréckokatolíckeho duchovenstva, teda málopočetnej inteligencie Zakarpattia sa odcudzila vlastnej etnicite, pomadárčila sa. Druhý dôvod spočíval v nie raz antisociálnom správaní sa uvedenej cirkvi, najčastejšie sa spomínajú „feudálne“ povinnosti, robotovanie a peňažná renta, t. j. povinnosť koblíny a rokoviny. Krátko po prevrate (1918) sa teda gréckokatolícke obyvateľstvo prihlásilo ku pravoslávii, i keď stará cirkevná daň, ktorej ako gréckokatolícki veriaci podliehali, bola zrušená vládnym nariadením zo 14. apríla 1920.

Kritickým okom a hlavne perom komentuje cirkevno-religiózne pomery Zakarpattia, jeho zbožnosť či „nekresťanské“ praktiky cirkvi I. Olbracht slovami: „Církev je na prvém místě organisací politickou; mrav a jeho formy přijdou teprve v druhé řadě; a teprve pak dogmata... Neboť koblina a rokovina, t. j. církevní desátek a robota, se odvádějí dále. Jsou karpatští pasteveci a dřevorubci tak dobrými křesťany? Nikterak. Jsou jen zapsáni v řeckokatolických nebo pravoslavných matrikách, zachovávají jen mrav a obřady svých církví a jsou odhodláni postavit se proti každému, kdo by jim je bral. Ale nejsou vůbec křesťany. Jsou pohané. Vyznávají přírodu a její jevy“ (1956, s. 16; 18).

Tabuľka č. 5: Náboženská štruktúra obyvateľstva Podkarpat-skej Rusi v roku 1910

Cirkev (vierovyznanie)	Počet obyvateľov
Gréckokatolícka	390 935
Izraelitská	87 381
Reformovaná	64 864
Rímskokatolícka	52 883
Evanjelická a. v.	1 629
Pravoslávna	558

Tabuľka č. 6: Náboženská štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1921¹³

Cirkev	Počet obyvateľov
Gréckokatolícka	332 458
Izraelitská	93 341
Pravoslávna	60 997
Reformovaná	60 227
Rímskokatolícka	55 164
Evanjelická a. v.	2 267

Tabuľka č. 7: Národnosť obyvateľstva Slovenska v roku 1921 a 1930¹⁴

	Spolu	Slovenská	Česká	Ruská ¹⁵	Nemecká	Maďarská	Židovská	Poľská	Rumunská	Ostatní
Absolútny počet										
1921	3 000 870	1 952 368	72 635	88 970	145 844	650 597	73 628	6 059	588	10 181
1930	3 329 793	2 250 616	121 696	95 783	156 279	585 434	72 678	7 023	427	39 857
Rozdiel (%)	11	15,3	67,5	7,7	7,2	-10	-1,4	15,9	-27,4	291,5
Štruktúra v percentách										
1921	100	65,1	2,4	3	4,9	21,7	2,4	0,2	0	0,3
1930	100	67,6	3,7	2,9	4,7	17,6	2,2	0,2	0	1,1

Už bolo konštatované, že hlavnou „surovinou“ pri koncipovaní národného v stredoeurópskom regióne bol jazyk. Jazyk sa tu všeobecne považuje za hlavné, ak nie jediné hraničné označenie pospolitosti nazývanej národ. Dominuje názor, podľa ktorého, aby sa národ mohol nazývať národom, mal by mať / musí mať vlastný jazyk. Národ sa tak etabluje ako primárne kultúrny fenomén s prednostným a mobilizujúcim postavením „svojho“ jazyka. Stredná či stredovýchodná Európa poznačená syndrómom zväčša dovezenej priemyselnej revolúcie „trpela“ absenciou podnikateľských tried a istým „prebytkom“ inteligencie, klerikov a katechétov

¹³ Švorc, 2007, s. 124 – 125.

¹⁴ Infostat – Inštitút informatiky a štatistiky. Výskumné demografické centrum, 2002. Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938. Bratislava: Akty 2002, s. 10.

¹⁵ V tom aj ukrajinská, rusínska a podkarpatská.

Jazyk ako
politikum

zvlášť. Hlavnou činnosťou intelektuálov je používanie a ovládanie jazyka, pričom v strednej a východnej Európe naň získali takmer monopol (Schöpflin, 1997). Následne možno konštatovať, že vládnuce habsburské impérium sa usilovalo jazykovo homogenizovať svoje obyvateľstvo v mene väčšej výkonnosti a imperiálnej lojality. Otázky jazyka a gramotnosti aj preto získavali politickú dimenziu, akú však na Západe nemali. Nezabúdajme, že jazyk bol/je nielen účinným nástrojom komunikácie, ale aj prostriedkom legitimacy, vlády nad vlastným osudom, morálkou, kultúrnymi kódmi... V monarchii sa miesili nárečia, ľudia, myšlienky, osudy, svetonázory, na pozadí toho-ktorého jazyka aj špecifické vízie reality. V „novom“ maďarskom Herrenvolku – po dualistickom zrovnaní pomerov medzi Viedňou a Pešťou v roku 1867 a po národnostnom zákone z roku 1868 – sa ambície Maďarov potýkali s ambíciami Srbov, Rumunov, Chorvátov, Nemcov, Slovákov, Rusínov, pričom boli zasadené do vytvárajúcich sa národných jazykov. Išlo preto o pospolitosť (i) s vysokým stupňom politickej neznášanlivosti deklarovanej prostredníctvom ambícií jazyka alebo jazykovej animozity na politickej úrovni. Občianska cnosť sa stratila v kultúrnej cnosti a stotožňuje sa s jednojazykovosťou. Mnohojazykovosť sa chápe ako slabosť, ktorá potenciálne ohrozuje budúcnosť spoločnosti. Jeden štát musí sa rovnať jednému jazyku (Schöpflin, 1997).

V stredovýchodnej Európe jazyk bol (je?) politikum, bol či zostáva(?) doménou hier politickej moci a jej prisluhovačov, pretože boj o jazyk, uchádzať sa o poctu, výsadu vládnuť jazyku a v jazyku či jeho prostredníctvom, zamestnával monarchistický rod a cirkevno-šľachtické kruhy s ním práve tak ako stav privilegovaných zámožných meštianskych patricijov alebo vzdelaných, ale nemajetných „plebejcov“ – inteligenciu.

Záver: Úsilie definovať fenomén národa prostredníctvom jazyka v druhej polovici 19. storočia a neskôr (Rusíni) bolo vlastné Slovákom i Rusinom predovšetkým preto, že v multietnickom a súčasne jazykovo homogenizovanom Uhorsku – na pozadí reštrikcií vyplývajúcich z imperiálnych ambícií Maďarov a vlády národnostného zákona – bolo potrebné vymedziť sa voči iným/vládnucim etnikám, národom a (aj) týmto spôsobom demonštrovať autochtónnosť vlastného národa i jeho štáttvorné ambície (národ politický). Pre etnikum ekonomicky a politicky „slabé“ a relatívne ambicióznou a silnou inteligenciou jazyk bol tou najideálnejšou možnosťou.

Úlohy k textu:

1. „Pestrý jas říšského hlavního a sídelního města se docela očividně – můj otec to často říkával – živil tragickou láskou korunních zemí k Rakousku: tragickou, protože věčně neopětovanou. Cikáni z puszy, podkarpatští Huculové, židovští drožkaři z Haliče, moji vlastní příbuzní, slovinští kaštanáři ze Sipolje, švábští pěstitelé tabáku z Báčky, chovatelé koní ze stepi, osmanští obyvatelé Bosny a Hercegoviny, čím chudší, koňští handlíři z Hané na Moravě, tkalci z Krušnohoří, mlynáři a obchodníci s korály z Podolí: ti všichni byli velkodušnými živiteli Rakouska; čím chudší, tím velkodušnější. To-lika žalu, tolika bolestí, přinášných v oběť dobrovolně, jako by se to rozumělo samou sebou, bylo zapotřebí k tomu, aby svět pokládal centrum monarchie za kolébku půvabu, veselí a geniality“, takto vykládá vernost monarchii zo strany jej početných etník J. Roth (1969, s. 77). Zarad'te každé z nich do příslušnej časti monarchie, t. j. Predlitavska či Zalitavska.
2. V roku 1909 uhorská vláda nariadila, aby náboženstvo dokonca na ľudových (obecných) školách bolo vyučované po maďarsky. Dokážete vysvetliť, prečo sa tak stalo?

Kontrolné úlohy:

1. Ktoré korunné krajiny spoluvytvárali habsburskú monarchiu a za akých okolností sa konštituovala jej etnická heterogenita.
2. Rusínske i slovenské etnikum/národ sa primárne identifikovalo s jazykom, jazyk je či mal jediné hraničné označenie tejto pospolitosti. Vysvetlite príčiny takéhoto postoja jej svetských i náboženských elít, inteligencie.
3. Do polohy mýtu sa dostala téza o tisícročnom útlaku Slovákov – a podobne Rusínov – Maďarmi. Dokážete vyvrátiť túto legendu? Kto, presnejšie aké sily ju zneužívajú či prostredníctvom nej manipulujú verejný priestor?
4. Ako chápete tvrdenie, že národ je sekulárne náboženstvo a epocha nacionalizmu (19. st.) je érou sekularizmu?
5. Čo viete o kodifikácii rusínskeho spisovného jazyka? Do ktorého geografického priestoru budete situovať dnešných karpatských Rusínov?
6. Aké je percentuálne zastúpenie Rusínov na Slovensku podľa posledného sčítania obyvateľstva? Ktoré lokality východu Slovenska obývajú?

ZÁVER

Základné úradno-inštitucionálne podmienky pre rozvoj cezhraničnej spolupráce medzi Slovenskom a Ukrajinou, resp. prihraničnej spolupráce regiónov východného Slovenska a Zakarpatska, vrátane pravidiel pre fungovanie režimu hranice, pohybu osôb, tovaru, služieb a kapitálu, v rozhodujúcej miere závisia od zmluvných vzťahov medzi EÚ a Ukrajinou. Tento moment sme mali na zreteli, keď sme sa venovali problematike *historicko-politických charakteristík súčasných regionálnych identít východného Slovenska a Zakarpatska*. Ide v istom zmysle o *objektívny*, viac-menej naoktrojovaný rozmer európskeho integračného procesu. Ku objektívnym momentom v plnom zmysle slova dovoľujeme si zaradiť (popri iných) *historický kontext*, akúsi spoločnú historickú pamäť vtesnanú či transformovanú do vedomia a bytia oboch regiónov. Považujeme to za dôležité o to viac, že prináležíme do historicko-geopolitického priestoru strednej Európy, o ktorej sa sporadicky hovorí, že je „chorá históriou“. Český filozof V. Bělohradský v nedávnom rozhovore uviedol, že „v strednej Európe, ktorú si Milan Kundera idealizoval ako „multikultúrnu vlasť“, sa krátko po tom, čo ju sovietsky únosca prepustil zo svojej moci, prebudili k životu starí démoni – nacionalizmus, rasizmus, pohrdanie demokraciou ako politikou kompromisov (...). Do strednej Európy sa začali vracat starí démoni“, sme svedkami „paniky identity v nesamozrejmych štátoch“ (2017, s. 14). A tak chytá sa nás akási clivota, nostalgia po uzatvorenej národnej pospolitosti sebe si navzájom podobných – národne, kultúrne, rasovo –, ktorá by nahradila otvorené a „konfliktné“ občianske spoločenstvo „sebe si nepodobných“. Globalizácia v strednej Európe zvlášť vyvolala „identitárnu paniku“ (Bělohradský, 2017, s. 15), pritom zastaviť ju, myslíme globalizáciu, je viac ako chimérickým želaním „lživodcov“; na Slovensku a Zakarpatsku zvlášť nemáme o nich núdzu. Pre časť (východo)slovenskej a zakarpatskej spoločnosti zrejme bude platiť tvrdenie, že vytvoriť Európu neznamená ešte vytvoriť Európanov.¹⁶

To už hovoríme o *subjektívnom prvku* európskeho integračného procesu, resp. prihraničnej spolupráci vyššie uvedených regiónov – *nedostatku sociálnej angažovanosti vo veciach občianskeho rozvoja spoločnosti*. V historickom aspekte nášho stredoeurópskeho priestoru išlo o civilizačné deficity spojené s nedostatkom sekulárnych i cirkevno-náboženských elít na pozadí absencie oneskoreného príchodu priemyselnej revolúcie(ii) do regiónu(ov) súc v postavení periférie, absencie kultúry a vzdelanosti ako takej, vlastnej národne uvedomelej buržoázie atď. Možno to vyjadriť aj tak, že občianska spoločnosť uviazla vo fáze národno-emancipačného procesu, národ zostal

¹⁶ Parafraza výroku Massima d'Azeglia adresovaného Garibaldimu: „Fatta l'Italia, bisogna fare gli italiani.“ („Vytvorili sme Taliansko, teraz ešte musíme vytvoriť Talianov“).

etnikom s „výhrou“ zvanou vlastný štát, zatiaľ čo európsky integračný proces potrebuje „národ“ občanov, t. j. Európanov.

Pri spracovaní vyššie uvedenej témy vyzdvihli sme niekoľko stredoeurópskych historicky determinovaných menovateľov (premís) *spoločných* (východo)slovenskému i zakarpatskému regiónu; v súčasnosti aj na tejto báze je možné rozvíjať a koordinovať spoluprácu alebo aspoň využiť istú psychologicko-historickú archetypálnosť v reflexii každodenných problémov. Pri formulácii spoločného historicky podmieneného menovateľa (menovateľov) sme nadviazali na charakteristiku strednej Európy ako historicko-geopolitického priestoru, ktorú sformuloval významný český historik J. Hroch.

Podľa J. Hrocha stredná Európa – vo všeobecnom náčrte – má takúto tvárnosť:

- a) Je viac-menej osobitým regiónom, ktorý bol často idealizovaný a vydávaný za nadnárodný, multikultúrny projekt. Odvrátenou stranou habsburského mýtu bol antidemokratizmus ríše, hegemonie šľachty a cirkvi, národnostný útlak. Jedinou zbraňou národne cítiacej inteligencie bolo pero, preto aj národ býva definovaný prostredníctvom jazyka, kultúra toho – ktorého etnika má snahu identifikovať sa primárne s jazykom;
- b) Bol regiónom, ktorý sa vymedzil voči Západu práve pre jeho civilizačné deficity; o to viac to platilo pre jeho periférne regióny, t. j. župy na severovýchode Uhorska so zaostalým agrárno-feudálnym hospodárstvom a deficitmi industriálneho rozvoja;
- c) Bol regiónom, ktorý „umožnil“ svojim občanom, a zase severovýchodu Uhorska, resp. ČSR, pričasto meniť hranice „štátov“, prezidentov... V očiach verejnosti tak dochádzalo k akejsi diskriminácii štátu, neúcte k jeho autoritám i ústavnosti samotnej, demokracia nestávala sa v istom zmysle „spôsobom života“;
- d) Historický priestor strednej Európy bol aj miestom stretu dvoch cirkevných tradícií, miestom akulturácie a časovo ohraničeného kontaktu s inými ríšami a spoločenskými systémami, čo zvlášť analyzoval slovenský historik Ľ. Lipták (1997) a v celkom nedávno vydannej reprezentatívnej publikácii rusinológ P. R. Magocsi (2016). Stretnutie dvoch cirkevných tradícií, popri judaizme a islame, vytváralo možnosti i predsudky tolerance, resp. intolerance. Ku intolerancii sa do istej miery vzťahuje fenomén náboženského nacionalizmu, ktorý charakterizuje snaha priradiť etniku/národu ako primárny identifikačný (rozlišovací) znak náboženstvo;
- e) Jeden z konceptov strednej Európy ju povýšil do úlohy hradby, civilizačnej výplne pred inými ríšami či civilizáciami. Mienime strach z pravoslávneho Ruska, strach z mohamedánskych Osmanov. Zostáva dúfať, že v čase pádu bipolárneho sveta a migračnej krízy dokáže stredná Európa, a nielen ona, práve s touto „hrozbou“ racionálne narábať.

Osobitnú zmienku v rámci popisu (východo)slovenských a zakarpatských vzťahov si zasluhuje známy spor o hranicu, ktorý je vydávaný za dôkaz inakosti, konfliktnosti, teda niečoho, čo nás viac rozdeľuje ako spája... Pripojenie Podkarpatskej Rusi k Československu bolo medzinárodne potvrdené mocnosťami Dohody a Československom tzv. malou Saint-Germainskou zmluvou (10. september 1919). Pre rusínskych politikov bolo však nemilým prekvapením, že zmluva priamo neurčovala hranice autonómneho územia Podkarpatskej Rusi. Vo veci „slovensko-rusínskych hraníc by – s ohľadom na rusínske nároky na časť Šarišskej župy – akékoľvek stanovené hranice nutne neuspokojovali buď slovenskú alebo rusínsku stranu“ (Rychlík, Rychlíková, 2016, s. 50), mienili dohodové mocnosti, resp. E. Beneš ako minister zahraničných vecí a K. Kramář ako predseda vlády v úlohe vedúceho delegácie ČSR. A tak provizórne stanovená hranica zostala provizóriom. Napriek protestom rusínskych činiteľov zotrvala hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v nezmenenej podobe až do zániku 2. republiky v marci 1939. Pražská vláda si zrejme nechcela znepriatelieť politicky omnoho silnejších slovenských činiteľov. Ako hodnotiť tento zápas o hranicu? Pravdepodobne ako pokus o demonštráciu „sily“ slabých; v stredoeurópskom regióne takmer vždy za konečným, takmer „definitívnym“ rozhodnutím stáli politické sily Západu alebo Východu... Povedané ináč: aj v tom sme si podobní!

Európsky integračný proces, ako sa zdá, nás nekonfrontuje s takýmito problémami, teda zápasom o hranice. Na pozadí podobnosti, rovnakých problémov a hlavne politickej a občianskej „zaostalosti“ stredovýchodnej Európy, ktorá je daňou (aj) za ekonomickú nevyspelosť, ponúka spomínaným regiónom vyššie mieru integrácie, budovania sociálneho štátu, občianskej spoločnosti a jej humanizácie v tom najširšom zmysle slova.

LITERATÚRA

BALÁŽOVÁ, J., 2003. Mýtizácia dejín z pohľadu ideológie nacionalizmu. In: *Filozofia*. Roč. 58, 2003, č. 10, s. 736 – 744.

BARNA, A. 2008. „Národné náboženstvá“ v Uhorsku v 19. storočí. In: *Cirkvi a národy strednej Európy (1800 – 1950)*. P. Švorc, Ľ. Harbulová a K. Schwarz., eds., s. 75 – 93.

BANÍK, A. A., 1997. O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu. In: *Slovenská otázka v 20. storočí*. Ed. R. Chmel. Bratislava: Kalligram, s. 329 – 341.

BRANDEJS, J., 1936. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918 – 1935. In: *Podkarpatská Rus*. Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi., s. 72 – 88, redigoval J. Zatloukal.

BĚLOHRADSKÝ, V., 2017. Panika identity v nesamozrejmych štátoch. In: *Víkend. Príloha denníka Pravda*, 7. januára 2017, s. 14 – 15.

BENČ, V., DULEBA, A., ANGELOVIČ, M., SIRÁ, K., ČAVARGA, O. L., STANKEVIČ, O., HEVCI, I., NOSA-PILIPENKO, N., 2014. *Stratégia rozvoja slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce do roku 2020*. Košice – Prešov – Užhorod.

BESANCON, A., 2015. *Svatá Rus*. Brno: CDK.

BUBER, M., 1990. *Chasidská vyprávění*. Praha: Kalich.

BUBER, M., 1996. *Gog a Magog. Chasidská kronika*. Praha: Mladá fronta.

ČOPIK, J., Periferní postavení regionu (Případová studie Podkarpatské Rusi) [online]. Dostupné z: http://www.agris.cz/Content/files/main_files/73/151536/95Copik.pdf [10. 09. 2016].

CSÁKY, M., 1999. Úvod. In: *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. CSÁKY, M. – MANNOVÁ, E. (eds.), s. 7 – 20.

DOLEŽALOVÁ, A. a kol., 2014. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut.

DULEBA, A., 2016. *Rusko, Ukrajina a My. Rozhovory Tomáše Gálisa s Alexandrom Dulebom*. Bratislava: Premedia.

DULEBA, A., Rusínska otázka a jej hrany. In *OS. Fórum občianskej spoločnosti*. 1997, č. 2, s. 46 – 51.

DULEBA, A., 2000. *Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vývinu a medzinárodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko*. Bratislava: VEDA.

FIGES, O., 2005. *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891 – 1924*. Praha – Plzeň: Beta – Dobrovský a Ševčík.

FIGES, O., 2004. *Natašin tanec. Kulturní historie Ruska*. Praha: BETA – Dobrovský.

GELLNER, E., 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Hřibál.

HALLON, Ľ., 2013. Význam industrializačnej politiky Uhorska pre technický vývoj na Slovensku v období druhej priemyselnej revolúcie 1867 – 1918 [online]. Dostupné z: http://forumhistoriae.sk/documents/630541/662349/10_hallon.pdf [02.01.2017]

HANÁK, P., 2001. Stredná Európa ako historický región. In: SZÜCS, J. *Tri historické regióny Európy*. Bratislava: Kalligram, s. 109 – 125.

HOBBSAWM, E., 1998. *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*. Praha: Argo.

HOLEC, R., 2013. Rakúsko-Uhorsko: Žalár národov? In: *Historická revue*, roč. 24, č. 9, 2013, s. 6 – 9.

HROCH, M., 2014. Střední Evropa: od reality k mýtu a zpět. In: DOLEŽALOVÁ, A. a kol. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut, s. 149 – 171.

JELÍNEK, A. Y., 2007. Maďari a Židia na Podkarpatskej Rusi v dobe druhej svetovej vojny. In: *Židovská menšina za druhé republiky. Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Uspořádali M. Pojar, B. Soukupová, M. Zahradníková. Praha: Židovské muzeum v Praze, s. 146 – 154.

JOHNSON, P., 1995. *Dějiny židovského národa*. Praha: Rozmluvy.

KAČÍREK, L., 2013. Národnostné zloženie Rakúsko-Uhorska. In: *Historická revue*, roč. 24, č. 9, s. 27 – 33.

KAPLAN, R. D., 2013. *Pomsta geografie. Co mapy vyprávějí o příštích konfliktech a boji proti osudu*. Praha: Bourdon.

KELLER, J., 2015. Rozpory lidských práv. In: *Právo. Salon 902. Literární a kulturní příloha*. 8. ledna 2015, č. 12, s. 3, s. 5.

KOLAKOWSKI, L., 1998. *Malé prednášky o veľkých problémoch*. Bratislava: Kalligram.

KONEČNÝ, S., 2014. Stredná Európa z hľadiska rusínskej historiografie. In: DOLEŽALOVÁ, A. a kol., 2014. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut, s. 122 – 145.

KOVÁČ, D., 2007. *Dejiny Slovenska*. Praha: Lidové noviny.

KUČERA, R., 1992. *Kapitoly z dějin střední Evropy*. Praha: ISE.

KREJČÍ, J., 2002. *Postižitelné proudy dějin*. Praha: Sociologické nakladatelství.

KROUTVOR, J., 1990. *Potíže s dějinami*. Praha: Prostor.

LIPTÁK, L., 1997. Niektoré historické aspekty slovenskej otázky. In *Slovenská otázka v 20. storočí*. Ed. E. Chmel. Bratislava: Kalligram, s. 446 – 459.

LIPTÁK, L., 1997. Oportunisti, či jánošíci? In *Slovenská otázka v 20. storočí*. Ed. E. Chmel. Bratislava: Kalligram, 1997, s. 427 – 438.

LIPTÁK, L., 1998. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram.

MAGOCSI, P. R., 2016. *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov: Universum.

MAGRIS, C., 2009. Budapešťský kulatý stůl. In: TRÁVNÍČEK, J. (ed.). *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host, s. 84 – 86.

MUSIL, R., 2008. *Muž bez vlastností*. Praha: Argo.

NOVOSÁD, F., 2010. *Útržky o Slovensku. Apolitické úvahy o súčasnosti*. Bratislava: Kalligram.

OLBRACHT, I., 1956. *Hory a staletí. Kniha reportáží z Podkarpatska*. Praha: Československý spisovatel.

Počítat a mapovat: statistika židovského obyvatelstva v českých zemích [online]. Dostupné z: http://www.nasinebocizi.cz/wp-content/uploads/2014/02/6-01_Pocitat_a_mapovat_statistika_zidovskeho_obyvatelstva_v_ceskych_zemich.pdf [10/09/2016].

Podkarpatská Rus v Masarykových projevech, 1936. In: *Podkarpatská Rus*. Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, s. 14 – 16, redigoval J. Zatloukal.

POP, I., 2005. *Dějiny podkarpatské Rusi v datech*. Praha: Libri.

POP, I., 2005. *Podkarpatská Rus*. Praha: Libri.

POTOK, CH., 2002. *Putování. Dějiny Židu*. Praha: Argo.

PRUCHA, V. a kol., 1974. *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*. Praha: Svoboda.

PUTNA, M. C., 2015. *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*. Praha: Vyšehrad.

RÉMOND, R., 2003. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha: Lidové noviny.

ROJEK, P., 2015. *Rusko: Prokletí impéria*. Brno: CDK.

ROTH, J., 2011. *Filiálka pekla na zemi. Spisy z emigrace*. Praha: Academia.

ROTH, J., 1969. *Kapucínská krypta*. Praha: Odeon.

ROTH, J., 1974. *Pochod Radeckého*. Praha: Odeon.

ROTH, J., 2013. *Židé na cestě*. Praha: Academia.

RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M., 2016. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa*. Praha: Vyšehrad.

RYCHLÍK, J. – ZILINSKIJ, B. – MAGOCSI, P. R., 2015. *Dějiny Ukrajiny*. Praha: Lidové noviny.

RYCHLÍK, J., 1997. *Češi a Slováci ve 20. století (1.sv.). Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava: Acad. Electronic Press.

ŠOLTÉS, P., 2009. *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava: SAV.

ŠOLTÉS, P., *Na východ od Tatier, na Západ od Užhorodu*. [online]. Dostupné z: <http://www.navychod.cz/articles.php?id=e988d94e-8dc9-11df-aa30-00304830bcc4>. [10/09/2016].

ŠVORC, P., 2014. Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia. In: ŠVORC, P. – DERFIŇÁK, P. *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období*. Prešov: FF PU v Prešove, s. 11 – 36.

ŠVORC, P., 2014. Východné Slovensko po vzniku ČSR a jeho židovskí obyvatelia. In: ŠVORC, P. – DERFIŇÁK, P.: *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období*. Prešov: FF PU v Prešove, s. 37 – 93.

ŠVORC, P., 2007. *Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Praha: Lidové noviny.

SCHOLZ, M., 2014. Hledání středoevropského teritoria. Okraje, hradby, mosty. DOLEŽALOVÁ, A. a kol. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut, s. 161 – 171.

SCHÖPFLIN, G., 1997. Jazyk a etnicita v strednej a východnej Európe. In: *OS. Fórum občianskej spoločnosti*. ISSN 1335-2296, 1997/1, s. 10 – 12.

SCHULZE, H., 2003. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Lidové noviny.

SZÜCS, J. 2001. *Tri historické regióny Európy*. Bratislava: Kalligram.

TAJTÁK, L., 2002. Východné Slovensko ako malý región v malej politike. In: *Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939*. Zost. P. Švorc, M. Danilák, H. Heppner. Prešov: Universitas, s. 215-219.

TESAŘ, F., 2007. *Etnické konflikty*. Praha: Portál.

TRÁVNÍČEK, J., 2009. Zrození střední Evropy z ducha. In: TRÁVNÍČEK, J. (ed.). *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host, s. 243 – 304.

WANDYCYZ, P. S., 1998. *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*. Praha: Academia.

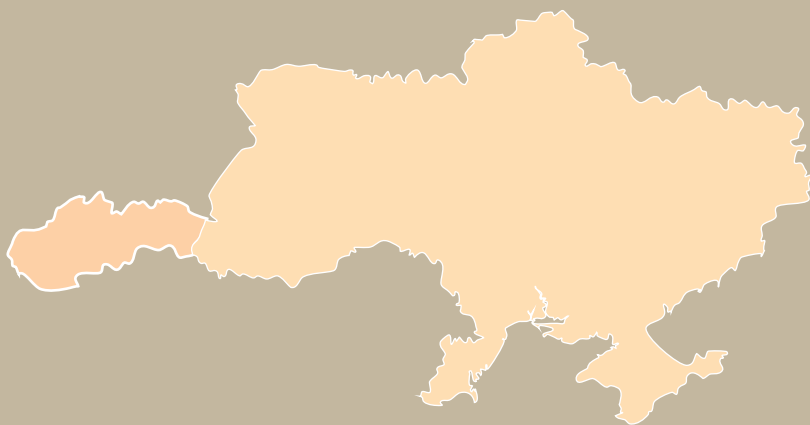
ZWEIG, S., 1994. *Svet včerajška. Spomienky Európana*. Bratislava: Promo International.

Spolufinancovanie:



Tento projekt je spolufinancovaný z Nórskeho finančného mechanizmu
a zo štátneho rozpočtu Slovenskej republiky.

Program SK08 – Cezhraničná spolupráca:
„Slovensko – Ukrajina: Spolupráca naprieč hranicou“



ISBN 978-80-89540-82-2